

Studier over danske middelalderlige Bogsamlinger:

Af

Ellen Jørgensen.

Der er i Udlandet gjort et stort Arbejde for at indsamle Kilder til Kundskab om Middelalderens Bogsamlinger saasom middelalderlige Bibliotekskataloger, Inventarielister, Testamenter og litterære Kilder i videste Forstand; og jævnsides hermed er gaaet Forsøg paa Proveniensbestemmelse for de gamle Bøger, Rekonstruktion af Fortidens Biblioteker samt i nogen Grad Bearbejdelse af det Stof, der her er givet til Kulturens Historie.

I Frankrig har de lærde Bibliotekarere, som tog Maurinernes Tradition i Arv, fremfor alle L. Delisle, samlet og prøvet denne ejendommelige Art Materiale, som man bedst ser i „Bibliothèque de l'École des chartes“, „Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques“ og „Cabinet des manuscrits“.

I Italien gjordes Begyndelsen i det 18. Aarhundrede af Muratori, som i „Antiquitates Italicae medii ævi“ lod trykke en Katalog fra Bobbio fra c. 1000. Fra vore Dage maa nævnes Fr. Ehrle, Vatikanbibliotekets Præfekt og Historieskriver¹⁾.

¹⁾ Fr. Ehrle: Zur Geschichte des Schatzes, der Bibliothek und des Archives der Päpste im XIV. Jahrhundert. Archiv für Literatur- und Kirchengeschichte des Mittelalters I 1—48, 228—364. — Fr. Ehrle: Historia bibliothecæ Romanorum pontificum (1890).

I Tyskland var det, forstaaeligt nok, tidligst det katolske Land i Syd, der vendte Opmærksomheden mod de gamle Bogsamlinger¹⁾, medens en almindelig Interesse i Nord saavel som i Syd først kom frem samtidig med det 19. Aarhundredes nyvakte Interesse for middelalderlig Historie, samtidig med Grundlæggelsen af „Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde“ og Indsamlingen til „Monumenta Germaniæ historica“. Adskilligt Arbejde er gemt rundt om i „Neues Archiv“, „Serapeum“ og senere i „Centralblatt für Bibliothekswesen“, men i 1907 er et stort Fællesværk begyndt, som i nogle Aar oftere har været paa Tale, idet de store Akademier i Wien, München, Berlin, Leipzig og Göttingen har nedsat en Kommission til at forberede Udgivelsen af et „Corpus catalogorum medii ævi“, omfattende hele det tyske Kultur-omraade; Indsamlingen skal ske systematisk, og Udgaven skal bringe fuldgod Tekst²⁾.

I England udgik den første større Publikation: „Catalogi veteres librorum ecclesiæ cathedralis Dunelmensis“ fra Surtees Society 1838. Udgiveren pegede paa det gode Stof, som laa gemt i saadanne Kataloger, og siden er der fra forskellig Kant, mest dog fra de to gamle Universiteter, kommet flere Bidrag, blandt hvilke man kan

¹⁾ Bibliotekaren B. Pez i Benediktinerklostret Melk offentliggjorde i „Thesaurus anecdotorum novissimus“ (1721—1729) Boglister fra Bayern.

²⁾ Konrad Burdach: Die pfälzischen Wittelsbacher und die alt-deutschen Handschriften der Palatina. Centralblatt 1888: 131—132. — Th. Gottlieb: Über mittelalterliche Bibliotheken. Einleitung 3—5. — Ferd. Eichler: Quellensammlung zur Geschichte des deutschen Bibliothekswesens. Centralblatt 1903: 221—229. — Ludvig Traube: Vorlesungen und Abhandlungen herausgegeben von Fr. Boll. I 72, II 14—15. — Centralblatt 1907: 237.

mærke de omfangsrige Bøger Montague Rhodes James: *The ancient libraries of Canterbury and Dover* (1903) og Mary Bateson: *Catalogue of the library of Syon monastery* (1898), det sidste Værk har nogen Interesse for Skandinavien, eftersom Syon var Klosterkoloni fra Vadstena.

De nordiske Lande er de yngste Kulturlande, de kom sent til Kristendommen og Latinen — som Saxo fyndigt stiller sammen — og de led mest under det Brud i Udviklingen, Reformationen medførte, og under den grundige Ødelæggelse af disse „gamle Munkebøger, som til intet nyttige ere“. Studiet af Middelalderens boglige Kultur laa længe hen og blev først taget op paa det Sted, hvor gode Skatte gemtes, nemlig i Upsala, hvor Auri-villius 1782 skrev sin Afhandling: „*De bibliothecis medii ævi in Sviogothia*“, og langt senere Annerstedt og Collijn under Arbejdet i *Carolina Rediviva* førtes ind paa bibliotekshistoriske Forskninger¹⁾.

Fra Upsala fik Gustav Storm en Codex indeholdende en Liste over Biskop Arne af Bergens Bibliotek, medens P. A. Munch i Vatikanet fandt en mærkelig Fortegnelse over de Bøger, Jens Grand ved sin Død havde efterladt i Avignon²⁾. Her skal ikke omtales det Kildestof, der efterhaanden er offentliggjort spredt i Diplomatarier og andre Publikationer i alle tre nordiske Lande; men de Forsøg skal nævnes, der er gjort i Norge og Sverige paa at give en sammenhængende Fremstilling af et begrænset

¹⁾ Annerstedt: *Upsala Universitetsbiblioteks historia intill år 1702*. (1894). — Collijn: *Svenska boksamlingar under medeltiden*. Samlaren 1902, 1903, 1904, 1906. — Katalog öfver Västerås läroverksbiblioteks inkunabler (1904). — Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala (1907).

²⁾ Norsk historisk Tidsskrift 2 II 185—192. — Afn. O 1860: 172—175.

Stykke nordisk Bibliotekshistorie med det Maal at prøve Dannelsesvilkaarene i vor Middelalder — L. Weibulls Arbejde: „Bibliotek och arkiv i Skåne under medeltiden“ (1901) og O. A. Johnsens Afhandling: „Norske gejstliges og kirkelige institutioners bogsamlinger i den senere middelalder“ (1908)¹⁾.

De Undersøgelser, som meddeles i det følgende, har haft til Maal at vinde Overblik over, hvad der fandtes af Bøger i Middelalderens Danmark; Skaane er draget med ind, thi vel har Landsarkivar L. Weibull gjort det første og største Arbejde for dette Landskab, men det synes unaturligt, naar Spørgsmaalet er om Danmarks boglige Kultur, at lade Lund Stift ude af Betragtning.

Først skal berettes om Domkirkernes Bøger, Bispens og Kannikernes Biblioteker og om Skolebøger, dernæst om Klostrenes Bogsamlinger, om Bøger, der fandtes hos Sognegejstligheden og ved Kirkerne rundt i Landet, tilsidst om Bøgerne i Lægfolks Eje²⁾.

I. Domkirkernes Bøger.

Der er skrevet meget om vore Domkirker — at sige Domkirkebygningen — meget lidt er sagt om Domkirken som Centrum for Kultur — om Domkirken som det Sted, hvor Gudstjenesten fik sin højtideligste Form — om Domkirken og Stiftstaden som Samlingssted for Mænd med Kundskaber og Erfaring, Mænd, der havde læst og set sig om paa Rejser, ofte Folk af de store Slægter, der

¹⁾ Sproglige og historiske Afhandlinger viede Sophus Bugge 73—96.

²⁾ Under mit Arbejde har jeg faaet god Hjælp fra mange Sider, men navnlig af Dr. Johannes Lindbæk, Underbibliotekar V. Madsen og Underbibliotekar Carl S. Petersen, hvem jeg skylder megen Tak.

sad inde med Tradition — om Bogsamlinger i Stiftstaden og om Skrivestuer knyttede til Domkirken — lad os sige en Lundeskriveskole paa samme Vis, som man taler om en Winchesterskole og en Canterburyskole, hvorfra Manuscripter med Særpræg udgik.

Under Omtalen af de Bøger, der er bevarede fra vore Domkirker, kommer Spørgsmaalet om en hjemlig Skriveskole straks frem. I Upsala Universitetsbibliotek er en Evangeliebog fra det 12. Aarhundrede (Cod. Ups. C 83), som fordum tilhørte Lund Domkirke og tilmed maa være skrevet for denne Kirke. At Evangeliaret engang var i Lund, fremgaar af en Indskrift, der i Følge Benzeli haandskrevne Katalog stod foran i Bogen i tidligere Tid, før Codex fik nyt Bind. Indskriften lyder: „Isti sunt qui juramento suo ecclesie s. Marie et b. Laurentii martiris assignaverunt quartam partem: In Scadathorp videlicet Bovi Kimb, Tuki Smith de Hacstath, Tosti de Tostaryth, Gummi de Esgiryth, Olaf de Dagstorp, Tuki de Nutathorp, Thrugut oc Nicles oc Ønd de Aggathorp, Magnus de Thrygilstorp, Poul et Nicles de Rychanum.“ Stednavnene fører os til Frosta Herred i Skaane; Skuddarp, Hagestad, Toftaröd, Eskeröd, Dagstorp, Nötarp, Åagerup og Trulstorp ligger alle i Kreds om Kirkebyen N. Rörum. Ecclesia s. Marie et b. Laurentii er Lund Domkirke.

At Bogen er gjort for en Laurentii Kirke, ses paa første Blad, der har et helsides Billede: øverst St. Laurentius i en Bygning med Murkrone og Taarne¹⁾, derunder St. Hieronymus og Pave Damasus, og nederst St. Laurentius og en bedende Klerk, hvortil Indskriften:

¹⁾ Jfr. Henry Petersen: Danske gejstlige Sigiller, Nr. 36, 37, 192.

„Martyr Laurenti precibus succurre petenti“ („Martyr Laurentius, hjælp ved din Forbøn den, der beder Dig“). Evangeliebogen har ret rig Udsmykning: Kanontavler, Initialer, et Billede af Christi Fødsel samt 4 Evangelistbilleder paa Purpurgrund, mønstret med Guld. Disse sidste Billeder erindrer meget stærkt om Evangelistbillederne i Codex Thott 21, 4to (sæc. XII), og lægger man Haandskrifterne Side om Side, bestyrkes man i den første hastige Formodning, at de to hører sammen; dog er det Thottske Manuskript det omhyggelige, fine Arbejde, medens Upsalabogen ser ud som en Art Kopi af noget ringere Art¹⁾.

Hidtil vidste vi intet om, hvorfra Thott 21 4to stammede, men det synes, som ogsaa dette Haandskrift lige-
saavel som Upsalacodex C 83 hører hjemme i Lund, hvortil følgende Iagttagelser fører os.

Den lille Evangeliebog Thott 22 4to, et Haandskrift fra det 12. Aarhundredes Begyndelse, bærer Indskrift: „Plenarius capituli Lundensis“, skrevet med Haand fra det 15. Aarhundrede, men sandsynligvis var Bogen længe før i Lund. Der er nu det mærkelige Forhold, at Perikopelisterne i Thott 22 4to og Thott 21 4to stemmer overens, og naar undtagelsesvis Thott 21 4to afviger fra Thott 22 4to, skyldes det en Skrivefejl i Hast eller en Fejl-læsning. Under megen Syslen med disse Ting har jeg aldrig set to Perikopelister, der var ganske lige, men vel Perikopelister, der viste nærmere eller fjærnere Slægtskab og bar Mærker af deres Proveniens, og mener derfor at turde opstille den Hypotese, at Thott 22 4to har

¹⁾ Bemærkning af Dr. A. A. Bjørnbo. Upsalahaandskriftets billedsmykkede Blade, Kanontavler etc. er fotograferede paa det kgl. Bibliotek. Miniaturkommissionens Samling.

været brugt under Udarbejdelsen af Thott 21 4to, ligesom Evangelistbillederne i Thott 21 4to syntes at have været Mønster for Evangelistbillederne i Cod. Ups. C 83. Upsalahaandskriftet var i Lund paa et tidligt Tidspunkt at dømme efter Indskriftens gamle Navneformer, — Thott 22 4to var i Lund i det 15. Aarhundrede; — jeg ser ikke andet end, at Thott 21 4to klemmes mellem de to som mellem Skjolde.

Det vilde være af Interesse at se de to Epistolarer fra c. 1100, Landsarkivar Weibull omtaler som stammende fra Domkirken, og tillige med disse de Haandskrifter, der maa antages at være gjorte i Lund, Liber daticus og Colbazaarbogen, — alle har de Initialer eller anden Udsmykning. Maaske er her Stof givet, der hænger sammen og kunde tjene en Undersøgelse af Spørgsmaalet om en Skriveskole i Lund. I den Forbindelse vil der være Grund til at huske paa en Optegnelse fra det 12. Aarhundredes Slutning i Lund Domkirkes Gavebog, nemlig Noten under 11. Marts: „Obiit Marcus scriptor“ (Skriver Marcus døde)¹⁾.

Omtrent en Snes Haandskrifter er bevarede, der forud var i Lund Domkirkes Eje; til de af L. Weibull nævnte kan føjes en Del af en Bibel med Paaskrift: „Liber capituli Lundensis secunda pars“ (Gl. kgl. Saml. 1310 4to) og tre Lovcodices (AM. 23 4to, 28 4to, 37 4to).

Langt fattigere er vore andre Hovedkirker. Alt, hvad der er tilbage, er følgende: Et Haandskrift af jydsk Lov (c. 1300), som vist har tilhørt Ribe Domkirke, siden en Edsformular for Kannikerne i Ribe læses Bl. 1 tillige

¹⁾ C. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger 57.

med nogle andre andre Optegnelser vedrørende Kapitlet¹⁾, — endvidere 3 Haandskrifter fra Roskilde, nemlig Hexaëmeron (sæc. XIII), et hæsligt Manuskript med medicinsk Indhold (sæc. XV.) og et Breviar (c. 1500), som Trondhjem Ærkebisp Erik Valkendorf skænkede Kapitlet i 1522²⁾. Fra Aarhus er to Codices, som nu findes i Upsala Universitetsbibliotek henholdsvis under Signaturen C 120 og C 587. Cod. Ups. C 120, der hører til de la Gardies Donation, har paa Bindets Inderside Indskriften: „Liber capituli ecclesie Arusiensis“, og Bogen, en Pergamentcodex, skreven c. 1300, indeholder: Postilla super epistolas Paulinas, super cantica canticorum, ecclesiasten, librum sapientie et epistolam ad Hebræos. — At Cod. Ups. C 587 har tilhørt Aarhus Domkirke, skønnes af nogle Optegnelser (sæc. XV) om Aartider i denne Kirke Bl. 58. Haandskriftet (sæc. XIII—XV) rummer: Albuchasis: Liber de conservatione sanitatis. Conspectus diocesum ecclesie Romano-catholice et Græco-catholice. Sermones. Gau-

¹⁾ AM. 286 fol. — Om Resterne af Ribe Domkirkes Bøger i det 18. Aarhundrede bemærker Terpager: *Ripæ Cimbricæ* 228: Sed ex omnibus mss. vix duo hodie supersunt codices nullius fere momenti, pauci dantur quidem impressi sed ejusdem plane sortis.

²⁾ E don. var. 155 4to har Bl. 1 Indskriften: „Liber ecclesie Roskildensis“. — Gl. kgl. Saml. 231 fol. Bl. 1: „Istum librum contulit magister Nicolaus, dictus senior, natione Polonus, quondam phisicus Cristierni, regis Dacie, ecclesie sancti Lucii Roskildensis, ut in eadem ecclesia cantetur omni die — —“. — Cod. Lund. Medeltidshs. Nr. 34 Bl. 1': „Reverendissimus in Christo pater, dominus Ericus Walkendorp[!], archiepiscopus Nidrosiensis et apostolice sedis legatus, quondam huius ecclesie prepositus dignissimus, hunc librum suis impensis scriptum dedid[!] ad usum pauperum sacerdotum huius ecclesie Anno domini 1522“. [Registreret for Vidensk. Selsk.'s Kommission af Underbibliotekar Carl S. Petersen.]

fridus de Tráno: Summa decretalium. Aristoteles: *Mag-norum ethicorum libri 1—2*¹⁾.

Bogens første Stykke, en Afhandling under den spanske Læge Albuchasis' Navn, fører til Spørgsmaal, om den arabiske Litteratur i Oversættelse fandt Vej herop; og dertil er at sige, at „Avicenna med visse andre medicinske Bøger“ 1389 overdroges Ribe Domkirke, ligesom Johannes Dacus i Følge St. Geneviève Nekrologium gav dette Kloster „Avicennam cum quibusdam aliis libris medicinalibus“ (Avicenna tillige med visse andre medicinske Bøger); Jens Grand havde medicinske Bøger, hvis Forfatternavne klinger arabiske, uden at det har været mig muligt at finde Rede paa dem; fremdeles rummer en mærkelig Upsalacodex (Cod. C 647) af hvilken i det mindste en Del har tilhørt en dansk Dominikaner, blandt meget andet ogsaa Smaastykker af Averroes, Avicenna og Algazel.

Saavidt de bevarede Haandskrifter, — og nu staar kun de indirekte Kilder til Raadighed: Inventarielister, Testamenter, og nekrologiske Optegnelser i Dødebøger, der vel kan berette noget om Domkirkens Bøger i det lange Tidsrum fra det 11. Aarhundrede til Middelalderens Slutning, men aldrig give os saa meget, at vi kan faa rigtigt Skøn over Bogmassen endsige forsøge at rekonstruere et af Katedralbibliotekerne.

Exempelvis kan vi tage Efterretningerne om Bøger, der tilhørte Roskilde Domkirke. I 1292 faar Kirken et Psalterium i Følge testamentarisk Bestemmelse af Gythæ, Hr. Skielm Bangs Datter: „S. Lucii kircke udi Roschiile

¹⁾ Da det er naturligt at stille Vor Frue Kirke i København sammen med Katedralerne, nævnes her AM. 202 8vo, som er mærket „Liber b. virginis Hafniensis“.

ith psalterium, som er X march werdt och schall legis udi chorit udi enn jern lenneke¹⁾. Fra det 14. Aarhundrede hører vi om forskellige kirkeretlige Skrifter, der skænkes til Kirken²⁾, men af størst Interesse er „Gesta Danorum“, vistnok et Saxohaandskrift, som Kanniken Semundus Johannis gav i 1386³⁾.

Ved det 15. Aarhundredes Begyndelse grundede Dekanen Laurentius Johannis et Bibliotek i S. Sigfrids Kapel i Følge en Note fra Roskilde Dødebog (Hamsfort: Chronologia secunda Aar 1419): „VI non Martii Roschildiæ moritur Laurentius Johannis decanus. Hic fecit librariam in sacello sancti Sigfridi“, en Note, der maa forstaas saaledes, at Dekanen gav nogle Bøger til Domkirken at gemme efter middelalderlig Skik i nævnte Kapel⁴⁾.

I 1434 skænkede Dekanen Laurentius Nicolai Domkirken „bibliam, decretales, Sextum, Clementinas cum distinctionibus Henrici Boych super secundum, tercium, quartum et quintum libros decretalium“; i 1503 gav Hans Urne Vincentius af Beauvais: Speculum historiale i to

¹⁾ Erslev: Testamenter 37.

²⁾ Ibid. 91: Hugucio super decretum, Innocentius super decretales. Ibid. 120: Summa Hostiensis.

³⁾ Ibid. 153.

⁴⁾ SRD I 323. — Mon denne Roskildedekan skulde være identisk med Forfatteren af „Stella clericorum“? — Som Tillæg til Meddelelsen om nordiske middelalderlige Forfattere (Historisk Tidsskrift S. R. III 234) kan følgende gives. I Xenia Bernardina II, Handschriften-Verzeichnisse I 195 er omtalt et Haandskrift fra Heiligenkreuz (sæc. XV): „Disputata super libros de anima magistri Beronis de Ludosia“, — og et andet fra Lilienfeld (sæc. XIII), der blandt andet indeholder: „Quadrans correctus a Petro Dano“ (ibid. 530). Iblandt den sjællandske Biskop Christian Worms Manuskripter var „Alkindus de radiis cum commentariis Petri de Sædlandia monachi“, Ms. 46 4to. (AM. 905 4to).

store Bind¹⁾. Fra det 15. Aarhundredes Midte har vi Optegnelser om Udlaan af Bøger, der giver nogen Kundskab om Domkirkens Eje: Biblen, — snart den hele Bog, snart enkelte Skrifter af gammel Testamente eller ny Testamente — og Bibelkonkordantser; endvidere Nicolaus de Lyra, Petrus Lombardus, Thomas Aquinas; nogle Prædikener („sermones Jacobi de Voragine“, „sermones et questiones Hieronymi“, „sermones de dominicis et de sanctis“); Kirkeretten nemlig „Decretum“, „Decretales“, „Sextus“, „Clementinæ“; nogle Skrifter over Kirkeret samt juridiske Haandbøger; lidt Medicin, endelig Seneca, Petrus Comestors Bog: „Historia scholastica“ og Excerptværket: „Manipulus florum“²⁾.

Iblandt de Efterretninger, som nys er meddelte, er en og anden, som kan kalde Spørgsmaal frem om Børgernes Anbringelse, Katedralbibliotekernes Ordning, kort sagt den tekniske Side af Sagen, som her bedst finder sin Drøftelse.

Bogsamlingens Navn var i ældre Tid „armarium“, i yngre Tid „liberia“; „bibliotheca“ betød Bibel, den hele Bibel³⁾. Et egentligt Biblioteksrum kommer ikke paa Tale; derimod hører vi om Bøger, der gemmes i Sakristiet eller i et af Kirkens Kapeller; de liturgiske Bøger laa i Koret og paa Altrene rundt om i Kirken; andre Bøger var lænkede til Pulte, de laa fremme til alminde-

¹⁾ Erslev: Testamenter 205. — DM. I 297.

²⁾ Infrascripti receperunt libros a capitulo anno domini 1459. (SRD. VIII 324—325.)

³⁾ E. M. Thompson: Handbook of Greek and Latin palæography (Udg. af 1893) 55. — S. Berger: Histoire de la vulgate 3. — Ms. Thott 3 4to er en Bibel, skreven i det 13. Aarhundrede; sidst i Haandskriftet læses: „Expliciunt interpretationes bibliothecæ.“

ligt Brug¹⁾ ofte efter udtrykkeligt Ønske fra den, der havde skænket Domkirken Bogen, som det hedder i Otto Boecii's Testamente: „Item moralia Gregorii, que simul fecimus scribi dominus Johannes de Steen presbiter et ego, do ecclesie Ripensi, sic quod ponantur allicubi in loco apto, ut possint studere volentes habere paratum accessum ad ea perpetuo et incathenentur, et orent studentes etiam pro dicto domino Johanne, qui dedit ad hoc partem suam“ (Fremdeles giver jeg til Ribe Kirke Gregors Moralia, som Præsten Hr. Johannes Steen og jeg lod skrive, paa det Vilkaar at Bogen lægges et eller andet Sted paa en god Plads saaledes, at de, der vil læse i den, altid kan have let Adgang dertil; Bogen skal lænkes, og de, der læser i den, skal bede ogsaa for nævnte Hr. Johannes, som gav sin Del dertil)²⁾.

I Følge consuetudines canonicæ, optegnede i Nekrologiet fra Lund, havde Kantor Tilsyn med Bøgerne: „In ipsius cantoris custodia sit armarium librorum. Debet ergo scire nomen eorum et notare, qui sint extra armarium, ne quis per negligentiam perdatur“ (Under Kantorens Opsyn skal Bogsamlingen være. Han bør altsaa kende Bøgernes Navn og optegne dem, der er borte fra Biblioteket, at ingen gaar tabt ved Forsømmelighed)³⁾.

Bibliotekssignaturer kender jeg ikke fra danske mid-

¹⁾ C. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger 334. — Terpager: Ripæ Cimbricæ 226. — Repertorium 3566. — Ribe Oldemoder udg. af O. Nielsen 114—115. — Om Bøgernes Anbringelse rundt om i Kirken og Klosteret jfr. Serapeum 1849: 350 og Catalogi veteres librorum ecclesiæ cathedralis Dunelmensis 46.

²⁾ Erslev: Testamenter 200.

³⁾ Om Udlaan jfr. Viborg Domkapitels Statuter Aar 1480 (Ann. eccl. II 580). Lund Domkapitels Statuter Aar 1489 (Samlingar utg. af M. Weibull II 50).

delalderlige Codices¹⁾, og heller ikke er der i de faa bevarede Bøger nogen Bogliste, som man ofte i Udlandet finder i de gamle Haandskrifter, idet en Fortegnelse over Kirkens eller Klosters Bøger er indførte paa et tomt Blad. Den eneste fyldige Bogfortegnelse, der er tilbage fra vor Middelalder, er Listen over Slesviglektorens Bibliotek gjort i 1519²⁾. Den har systematisk Inddeling, idet Bøgerne falder i 3 Grupper: „In sacris litteris“, „In jure“, „In naturalibus, historiis, artibus humanitatis et aliis“; der er trykte og haandskrevne Bøger Side om Side; en enkelt Gang føjes til Titlen „impressus“, oftere „scriptus“, men oftest er Bogens Navn givet uden nærmere Bestemmelse, et Forhold, man meget godt kender fra fremmede Kataloger fra denne Tid; Hovedmassen af Bøgerne har dog sikkert været trykte.

Naar vi nu forlader Biblioteksteknikken, om man saa tør sige, og undersøger Slesviglisten for Indholdets Skyld, saa finder vi her et helt godt Vidnesbyrd om boglig Kultur ved en af vore Domkirker i Middelalderens sidste Dage. Listen indeholder saadanne Skrifter, som en Lektor i Teologi havde Brug for: Bibeltexter, Fortolkninger, patristisk Litteratur, fremdeles Prædikensamlinger, Homelier af Kirkefædrene, Prædikener af Bernhard af Clairvaux og af den sene Middelalders meget yndede italienske Prædikanter Franciskaneren Robertus de Licio

¹⁾ Om Signaturer paa Neumünstercodices se nedenfor i Kapitlet om Klosterbiblioteker. — Th. Gottlieb: Ueber mittelalterliche Bibliotheken 301—329.

²⁾ Inventarium librorum spectantium ad domum lectoris ordinarii Slesuicensis quod ego inveni in eadem domo anno XIX super festo Michaelis. [Gott. Ark. 157 (cam. III caps. XL pag. 334—336).] Listen bliver offentliggjort i Danske Magazin af Dr. Joh. Lindbæk, som har fundet den i Rigsarkivet.

og Dominikaneren Leonardus de Utino. De viddtudbredte Prædikensamlinger „Sermones Pomerii“, „Sermones Mefret“ og „Sermones thesauri novi“ fandtes ogsaa i Lektorens Hus. Der var Andagtsskrifter som Ludolphus de Saxonia: De vita Jesu Christi og en hel Del Smaabøger af opbyggelig eller oplysende Art, den rimede Vejledning ved Skriftemaal „Peniteas cito“ og større kateketiske Værker som Henricus Herp: Speculum aureum de præceptis divine legis, Johannes Nider: Præceptorium seu explicatio decalogi samt „Manuale confessorum“ af samme Forfatter. Der var Dogmatik, Kirkeret, liturgiske Bøger, blandt hvilke „Ordinarium Sleswicense“ mærkes¹⁾, og endvidere nogle Skrifter om Gudstjenesteskik saasom den gammelkendte Bog Guilhelmus Durandus: Rationale divinorum officiorum og Johannes de Lapide: Resolutorium dubiorum circa celebrationem missarum occurrentium.

For os knytter vel den største Interesse sig til de Værker, der maatte findes af historisk og klassisk Litteratur og af Renaissancelitteratur, og her kan nævnes Vergil og Ovid, Persius og Juvenal, Martial og Lukan, Herodot og Plutark, de to sidste naturligvis i latinsk Oversættelse. Af Historie er der foruden Florus, Orosius, Cassiodor: Historia tripartita og Petrus Comestor: Historia scholastica, som læstes meget i Middelalderen, vor egen Saxo, sikkert Udgaven af 1514, tillige med den nyere Tids Værker Æneas Sylvius: Historia Bohemorum og Platina: De vitis pontificum. Og hermed naar vi Renaissancens Italien: Petrarcha, hvis Breve findes i Slesvig

¹⁾ Ordinarium, ordinarius, ordinale er en Bog, der indeholder Vejledning med Hensyn til vedkommende Kirkes Gudstjenesteskik paa forskellige Dage og Tider. Ordinarium Sleswicense er gaaet tabt som saa mange andre af vore liturgiske Bøger.

ligesom hans tre moralfilosofiske Værker: *Secretum seu de contemptu mundi*, *De vita solitaria*, *De remediis utriusque fortunæ* og hans latinske Oversættelse af Boccaccios Fortælling om den taalmodige Griseldis, — Æneas Sylvius, som er repræsenteret ved en Række Skrifter deriblandt: *De duobus amantibus Euryalo et Lucretia*, — fremdeles Gasparinus Barzizius, Guarino, Giovanni Tortello, Maphæus Vegius, Poggio og Picus de Mirandula, — i et og alt et helt lille Stykke Humanisme¹⁾.

Der er endnu et Vidnesbyrd om, at den ny Tid stille havde holdt sit Indtog i Danmark, — en Liste fra det 16. Arhundredes tredje Aarti over en stor Mængde Bøger, som laa gemte i Tønder og Kister i Malmø og Lund²⁾. Naar man ser paa denne Liste, er den første Tanke, at her er en Fortegnelse over de Værker, som efter Reformationen i Følge kongeligt Bud blev samlede sammen fra Kapitler og Klostre³⁾; men ved nærmere Prøvelse lægger man Mærke til en Række Bogtitler, som ikke er gamle Kendinge fra de middelalderlige Biblioteker, og til nogle Skrifter, der forekommer i sært mange Exemplarer: „Petri

¹⁾ Af Bogsamlingerne ved Slesvig Domkirke synes endnu omkring Aar 1700 Rester at være tilbage. Der findes nemlig i den Thottske Samling (1044 fol) en „Catalogus der Bücher so in der Schleswigschen Thum-Kirchen Bibliothec befindlich“, efter Dr. L. Bobés Udtalelse vistnok skrevet med Breitenaus Haand. Katalogen giver en Række Bogtitler, der fører os tilbage til den katolske Tid, saaledes: *Johannis de Janua, ordinis fratrum prædicatorum, grammatica sive Catholicon*, — *Vincentii Be-luacensis: Speculum morale*, — *Ludolphus de Saxonia: De vita Jesu Christi*, — *Nicolai abbatis Siculi notæ in libros decretalium*, — *Liber chronicarum opera D. Hartmanni Schedelii Noribergæ 1493*, etc.

²⁾ Ogsaa denne Liste har Dr. Johannes Lindbæk fundet i Rigsarkivet; den bliver offentliggjort i *Danske Magazin*.

³⁾ Weibull: *Bibliotek och arkiv* 14.

legistæ parabolæ“ 48 Stykker — „Breviarium Lundense“ 199 Stykker — omkring en halv Snes af hver af de følgende Bøger: „Serpens antiquus“, „Scholastica declaratio“, „Enchiridion sacerdotale“, Nicolai de Aquavilla: Sermones, „Doctrinale sancte et provide vite“, „Opera allegoriarum“, — og op mod et Tusind Exemplarer af „Historia sancti Clementis“¹⁾; alle disse Bøger er Parisertryk og med Undtagelse af „Breviarium Lundense“ alle udgaaede af Jodocus Badius' Officin²⁾; overhovedet sætter Parisertryk og blandt disse atter Jodocus Badius' Bøger Præg paa vor Liste, og Analysen fører til den Hypothese, at her foreligger en Registratur over konfiskeret Gods, et stort Lager af Skrifter, som i den katolske Tid har ligget til Salg i Lund og maaske ogsaa i Malmø, hentet ind i Landet ved Initiativ fra Domkirkens Mænd og for en stor Del hentet fra Paris, hvor man havde gode Forbindelser; maaske har en Svend fra Jodocus Badius eller Jodocus Badius i Forbindelse med andre Bogtrykkere i Byen ført de mange Parisertryk fra Aarene 1510—1520 herop.

Efter denne Hypotese vil Listen ikke direkte give Bidrag til Spørgsmaalet om dansk Bogeje i Middelalderen, men indirekte siger den dog noget om dansk Kultur, thi det er klart, at, naar de mange Bøger blev sendte til Landet eller blev indforskrevne af Lunds Domkirke, skete det under Forudsætning af, at der var Mulighed for Salg, — under Forudsætning af, at der i Danmark var saa megen Kultur, at man kunde tage mod disse Værker, som ikke alle var smaa Traktater og nemme Bøger for

¹⁾ Historia sancti Clementis er et Tillæg til Breviarium Lundense. Dette Tillæg findes i Universitetsbibliotekets Exemplar.

²⁾ Ph. Renouard: Bibliographie des impressions et des oeuvres de Josse Badius Ascensius. (Paris 1908.) Hr. Underbibliotekar V. Madsen har gjort mig opmærksom paa dette Værk.

hver Mand, men i nogen Udstrækning vægtige Arbejder og sjældne Tryk.

Den klassiske Litteratur, den ældre Middelalders Litteratur og Historien er repræsenteret ved Cicero, Plinius, Ausonius, Alcius Avitus, Plutark, Agathias, Tacitus, Sueton, Justinus, Josephus, Orosius, Gregor af Tours, Sigebert af Gembloux, Geoffrey af Monmouth, „Opus historiarum M. Antonii Sabellici“, Baptista Fulgosus: *De dictis factisque memorabilibus*; særlig kan mærkes „*Mare historiarum in lingua Gallica*“ (la mer des histoires). Den ny Tids mangeartede Stræben erkendes gennem en Række Bogtitler som Laurentius Valla: *De voluptate ac vero bono*, Hieronymus de Ferrara (o: Savonarola): *De simplicitate christane vite*, Hieronymus de Ferrara: *Triumphus crucis*, Erasmus: *De duplici copia verborum*, Franciscus Irenicus: *De gestis Germaniæ*, Petrus Crinitus: *De honesta disciplina*, Sebastian Brant: *Navis stultorum*, „*Malleus maleficarum*“ og mange flere. Listens almenkendte theologiske og opbyggelige Litteratur skal ikke omtales, men der vil være Grund til at gøre opmærksom paa de danske Inkunabler, som findes i stort Tal — Saxo Grammaticus (14 Exemplarer)¹⁾, Petrus Legista: *Parabole*, „*Vocabularium ad usum Dacorum*“, „*Missale ad usum Lundensem*“, „*Hore in Danica lingua*“, der forekommer i 235 Exemplarer og vistnok er identisk med Christian Peder-sens Udgave af „*Vor Frue Tider*“, „*Breviarium Lundense*“, „*Breviarium Roschildense*“, „*Diurnale ad usum Lundensem*“, — en Inkunabel, som ikke er bevaret og heller ikke kendt af Omtale, vor Liste nævner 58 Exemplarer, — „*Orarium Danicum de impressione Haffniensi*“,

¹⁾ Et Saxohaandskrift „1 gammel Saxo bonden“ er registreret, men Noten er atter streget ud.

„leges Jucie“, „Statuta synodalia“, „Evangeliae paa danske“ og de mange Hundrede Exemplarer af „Historia sancti Clementis“¹⁾).

Disse Inkunabler fortæller, hvorledes Gejstligheden brugte den ny Kunst i Kirkens Tjeneste, og minder om, at der i Lund Domkapitel i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede var en Mand med Vovemod til at tage nyt Arbejde op og sejt Taalmodighed til at føre det til Ende; det er troligt, at Christian Pedersen, medens han færdedes i Paris, hos Bogtrykkerne og særligt hos Vennen Jodocus Badius, har talt for Oversendelsen af Bøger, at han ogsaa paa den Vis har villet udrette noget for sit Land og sin Kirke.

II. Bispernes og Kannikernes private Bogsamlinger.

Naar man gennemlæser Lund Domkirkes Mindebøger, lægger man Mærke til de mange udlandske Navne rundt fra Domkirker og Klostre, indførte i Bøgerne i det 12. Aarhundrede; disse Navne taler om Klosterkolonier, der kom ind i Landet, og fremmede Kirkemænd, som arbejdede heroppe, om en Indvandring, der vel ikke talmæssigt har været megel stor, men kulturelt har haft sin Betydning. Samtidig og navnlig i de følgende Aarhundreder søgte de danske ud til de fremmede Lærdomscentre til Paris, Orléans og Bologna²⁾; senere drog Skarer til Universite-

¹⁾ „Puerilia“ og „Facetus“ er ikke i Listen. Jfr. Paludan: En middelalderlig Skolebog. Nord. Tidsskrift for Filologi. Ny Række X 83.

²⁾ Først i det 13. Aarhundredes sidste Aarti besluttes det at optage de danske i den tyske Nation i Bologna. Fra 1292 til 1300 (begge Aar indbefattede) indføres da 15 danske Navne i Nationens Protokol, et mærkeligt stort Tal i Sammenligning med, hvad senere fulgte, thi i det 14. Aarhundrede optegnes kun 1 dansk Navn og gennem det 15. Aarhundrede 8 Navne.

terne i Tyskland til Prag og Cölln, Erfurt og Leipzig, Rostock, Greifswald og Wittenberg; ganske faa kom til Heidelberg, Basel, Freiburg i. B. og Frankfurt an der Oder¹⁾.

Den stadige Strøm frem og tilbage gjorde, at de danske fik Del i den europæiske middelalderlige Kultur. Denne Kultur havde et stærkt Præg af Uniformitet, hvilket dels skyldtes det fælles Grundlag, Kristendommen og Latinen, dels var fremelsket ved de store Lærdomscentrer, der ved Middelalderens Midte samlede Disciple fra alle Verdenhjørner. Læsning og Studieformer var væsentlig de samme fra Land til Land, og i Bibliotekerne vilde man blandt Bøgerne finde gamle Venner, hvad enten man færdedes ved Fyrisaa eller Cam, ved Seine eller ved Arno. Forskellen mellem ældre og yngre Kulturlande, mellem rige og fattige Steder kunde vel gøre sig gældende, og de forskellige Tidsafsnit indenfor Middelalderen havde hvert sit Særpræg, men i det store raadede Enhed og Ensartethed. For Danmarks Vedkommende

De 4 Mænd, som indskreves i det 16. Aarhundredes første Aarti, var alle fra Slesvig Stift (E. Friedländer et C. Malagola: *Acta nationis Germanicæ universitatis Bononiensis*).

¹⁾ G. Erler: *Die Matrikel der Universität Leipzig*. Lpz. 1895—1897. — A. Hofmeister: *Die Matrikel der Universität Rostock*. Rostock 1889—1892. — H. Mayer: *Die Matrikel der Universität Freiburg i. B.* Freiburg 1907.

De danskes Studeringer i Udlandet fortjente en Undersøgelse, skønt Stoffet er stridigt, og det kan være svært at faa Sammenhæng i Fremstillingen, endsige Farve over Skildringen. Der er Spørgsmaalet, om de danske har været i Oxford og Cambridge, Spørgsmaalet om Studieophold ved Retsskolen i Orléans, en nøjere Prøvelse af Pariserstudierne baade i ældre Tid og efter Aar 1333, da *liber procuratorum nationis Anglicanæ* tager sin Begyndelse, thi Navnene er indførte i denne Bog med nogen Vilkaarlighed; der kunde trænges til en Oversigt over de Folk, som har Magister- og Dokortitel, og man kunde ønske at høre lidt om Studenternes Boliger, Læsning og Bogkøb, Landsmænds indbyrdes Forhold og meget andet.

kan vi finde Bekræftelse derpaa, medens vi prøver vore Bispers og Kannikers private Bogsamlinger.

Først en Oversigt over Stoffet.

Det var vel værdt at kende Ærkebisperne Eskils, Absalons og Jakob Erlandsøns Bøger, thi just disse tre havde haft Evne til at finde Tidens dygtige Folk og Foregangsmænd i Udlandet og knytte dem til sig; vi maa tænke paa Eskils Forbindelse med Bernhard af Clairvaux og Biskop Peder af Chartres, Absalons Forbindelse med Stephan af Tournay og Abbed Vilhelm, og Jakob Erlandsøns Tilknnytning til Lincolnbispen Robert Grosseteste og Franciskaneren Adam de Marisco. Men vi ved intet om Eskils Bøger; vi ved, at Jakob Erlandsøn skænkede Bøger til de 12 Skolarers Hjem i Roskilde, men Bogtitlerne nævnes ikke ¹⁾; om Absalon mindede kun to Bøger i Sorø Klosters Eje, et Justinushaandskrift og et Valerius Maximushaandskrift, begge med Paategning: „Liber sancte Marie de Sora. Per manum domini Absalonis archiepiscopi“ (Sankt Marie af Sorø Bog. Ved Ærkebiskop Absalons Haand) ²⁾.

¹⁾ Repertorium 211.

²⁾ Valerius Maximushaandskriftet gik til Grunde ved Universitetsbibliotekets Brand i 1728. Justinushaandskriftet findes i det kgl. Bibliotek Gl. kgl. Saml. 450 fol. — Om Indskriftens Betydning har der været nogen Tvivl; Gram, Langebek, Suhm, C. Bruun og H. Olrik mener dog, at den rigtigste Tolkning maa være, at Codex er en Gave fra Absalon, ikke Absalons Arbejde. (Dän. Bibl. VII 467. — SRD. V 456. — Historie af Danmark VIII 598. — Kort Udsigt over det phil. hist. Samfunds Virksomhed i Aaret 1856—1857: 27. — H. Olrik: Absalon I 29.)

Hertil kan føjes følgende Iagttagelser, gjorte under Studiet af middelalderlige Bøger og Bibliotekskataloger.

Naar man vilde betegne Giveren, skrev man: *Ex dono, de dono*. Exempelvis læses i en Bogliste fra det 14. Aarhundrede: „Item epistole Pauli glosate de dono Roberti de Hane“. (G. Oliver: *Lives of the bishops of Exeter and a history of the cathedral* [Exeter 1861] 307.) En Bog fra Marieklostret i Ci-

Lund Domkirkes Liber daticus nævner de Skrifter, Ærkebiskop Andreas Sunesøn gav til Domkirken; Ribe Nekrologium omtaler Biskop Johannes Hees Boggave. Testamenter, udstedte af Ærkebiskop Karl, Bisp Jakob af Roskilde, Ærkebiskop Niels Johansøn Bild, Biskop Eskil af Ribe m. fl. giver alle en større eller mindre Række Bogtitler, men nu og da lader de forstaa, at Testator ejede flere Bøger end just de nævnte¹⁾. Endelig er der den pavelige Bibliotekars Registrant over, hvad Jens Grand efterlod sig ved sin Død i Avignon 1327, en Bogfortegnelse paa 81 Poster omfattende Theologi, Kirkeret, Romerret, filosofiske og

rencester har Indskrift (sæc. XIV): „S. Mariæ de Cirencester. Ex dono magistri Nicholai de Preston“. (SB. der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 35.)

Naar Skriveren nævnte sig selv, hed det: *Scriptus per manum* (*per manus*), *explicit per manum*, *finitus per manum* etc. F. Ex. læses i Münchenhaandskriftet Clm. 4637 Bl. 98: „Explicit formula noviciorum per manus Ottonis monachi“ (sæc. XIV), og Clm. 8097 Bl. 241: „Finitus est liber missalis secundum breviarium chori ecclesie Augustensis per manus Johannis dicti Bayr, scriptoris hospitalis sancti spiritus . . . 1328“.

For at betegne den, der havde været Overbringeren af en Boggave, Executor af et Testamente, skrev man: „*Traditus per manum*, *datus per manum*“. Som Exempel tages Bibl. de l'Arsenal Nr. 396, der har Paategning (sæc. XIII): „*datus per manus executorum*“. (Cat. général des mss. des bibliothèques publiques de France I 264.)

Efter dette vil man forstaa, at *per manum*, den enkeltstaaende Formel uden vedføjet *scriptus* eller *datus*, *traditus*, kan have dobbelt Mening. Alene staar Formlen *per manum* forøvrigt meget sjældent; jeg erindrer kun eet Exempel: „S. Marie de Cirencester per manus Deodati et Fulconis, postea cantoris, sub Gilleberto cantore“ (sæc. XII) (SB. der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 24).

¹⁾ Erslev: Testamenter 71: „Item libri nostri omnes exceptis illis, quos legavimus, ut premittitur, heredibus nostris cedant.“ Ibid. 151: „Ipsius scholaribus actores, libros et poetas nostros reliquos.“

historiske Værker og Medicin; Registranten gør imidlertid ikke Krav paa Fuldstændighed, idet den slutter med Ordene: „Item sunt quidam caterni constitutionum Dacie seu illarum partium et quidam libri uulgaes illarum partium seu alii quaterni nullius ualoris nec digni extimatione“. (Fremdeles er der visse Læg indeholdende Forordninger fra Danmark eller de Egne og visse Bøger paa Folkesproget fra de Egne eller andre Læg, der ikke duer og ikke er en Vurdering værd)¹⁾.

I Slutningen af Middelalderen er Kilderne meget fattige. Ærkebiskop Birger Gunnersøn taler i sit Testamente om nogle Bøger, men giver ikke nøjere Oplysning²⁾, og samme drilske Faamæltighed iagttager Roskildebispen Lage Urne, idet det i hans Testamente hedder: „Alle Bøger in Theologia, in artibus, in utroque iurium et humanitate legamus nepotibus nostris magistris Johanni Teetz et Nicolao Teetz ac nepotibus nostris ex fratribus et sorore“³⁾. Tilsidst kunde nævnes en Fortegnelse over Bøger og andet Inventar efter Sigende fra en Biskopsgaard i

¹⁾ AfO 1860: 175. Denne Note om Bøger, som aabenbart var danske, lærer, at Jens Grand ikke udelukkende havde samlet sit Bibliotek under sin Omflakken i Udlandet, men at han havde ført Bøger med hjemme fra. Ogsaa under Processen er der gentagne Gange Tale om Ærkebispens Bøger, idet Jens Grand fører Klage over, at man havde røvet af hans Bøger, mens Kongen svarer, at det kun gælder een Bog, en „liber necromanticus“ paa omtrent 14 Læg; i denne Bog i den sorte Kunst plejede Ærkebispens flittigt at læse, efter hvad Folk sagde.

²⁾ AM. 293 fol. Bl. 21. — Ann. eccl. II 400. Dr. Lindbæk har givet mig denne Henvisning. — AM. 23 4to og AM. 28 4to har været Ærkebiskop Birgers Bøger i Følge Paategningen: „Istud legisterium est elemosina domini Birgeri archiepiscopi Lundensis etc. pro usu sedis Lundensis in Schania ipso die nativitatis Joannis Baptiste 1515“.

³⁾ DM. 3. 3. 217.

Fyens Stift fra Tiden 1530—1532, om ikke Listens Proveniensen var meget usikker¹⁾).

Kundskab om Kannikernes Bøger søger vi ad de samme Veje²⁾, og naar vi da faar overset den samlede Bogmasse, vil Indtrykket være stor Ensformighed og en Smule Armod³⁾. Bispernes og Kannikernes Bøger er de almindeligste, vi kender fra fremmede Biblioteker, de samme dogmatiske og kirkeretlige Skrifter, samme Prædikensamlinger, opbyggelige Skrifter, Legender og Skolebøger, samme „specula“ (Spejle), „libri pauperum“ (Fattigmandsbøger) og kompilatoriske Værker med klingende Navne.

¹⁾ Aarsberetninger fra Geheimearkivet I Tillæg 31—32, IV Tillæg 38—39. Jfr. Dr. Lindbæks Bemærkning i vor Udgave i DM. af de ovenforomtalte Boglister fra Slesvig og Lund.

²⁾ Bevarede er følgende Bøger, som engang var i Kannikers Eje: Cod. Holm. C 54, en Lovbog fra det 15. Aarhundrede, har Indskriften: „— — — iste liber attinet domino Jacobo Petri, canonico ecclesie Roschildensis“. Gl. kgl. Saml. 1813 4to er en af de Bøger, Dr. Peder Albertson, Kannik ved Vor Frue Kirke i København, skænkede til Universitetet. Endvidere skal i Udlandet endnu findes en haandskreven smuk Bibel, som har tilhørt Erik Valkendorf, Domprovst i Roskilde og Ærkebisp i Trondhjem (Bruun: Aarsb. og Medd. I 268—269 fn). Prædikensamlingen Thesaurus novus, trykt i Strassburg 1493, tilhørte Ribekanniken Magister Johannes Petri de Horsnes (Simon Hansen: Fortegnelse over Ribe Stifts Bogsamling). Roskildekanniken Laurids Olufsen ejede Krantz: Vandalia; Kanniken Mathis Pedersen fra Vor Frue Kirke i København havde Liber chronicarum, trykt i Nürnberg 1493, og vistnok ogsaa Polydorus Vergilius: Adagiorum opus, Basel 1525 (KhS. 4. 2. 221. Ib. 3. 4. 478).

³⁾ L. Weibull skriver om Domkapitlet i Lund i det 14. Aarhundrede: „Det rör sig inom kapitlet ett rikt andligt lif som någon gång växer ut öfver de häfdvunna formerna. I sitt sekret sätter ärkebiskop Esger Juel det fint skurna klassiska Antinoushufvudet. Det är icke ett tomt prål: det är som symbolen på en ny tid, om hvars åskådning en och annan bok i kanikernas samlingar bär vitnesbörd.“ (Bibl. och arkiv 40). Jeg tror, dette er for meget sagt, thi vel synes Kannikerne i Lund ved denne Tid at have haft forholdsvis mange Bøger, men de er lidet mærkelige.

Jens Grand ejede „speculum Vincentii in 4 voluminibus“, „speculum juris“ og „speculum legatorum“, Benechinus Henrici af Aahus, Kantor i Lund, ejede „speculum missæ“. Det førstnævnte Skrift er Vilhelm af Beauvais' Værk „speculum morale“ eller „speculum historiale“ eller „speculum naturale“ eller „speculum doctrinale“ maaske alle 4 „specula“. „Speculum juris“ og „speculum missæ“ er vel et Par Haandbøger i Jura og Liturgik, „speculum legatorum“ ved jeg ikke Rede paa; der var saa mange „specula“ i middelalderlig Litteratur — „speculum ecclesiæ“ (Kirkespejl), „speculum beatæ virginis“ (den hellige Jomfrus Spejl), „speculum regum“ (Kongespejl), „speculum virginum“ (Jomfruspejl), „speculum humanæ salvationis“ (Den menneskelige Frelses Spejl) etc. etc. Navnet skal stamme fra Augustin¹⁾.

„Thesaurus pauperum“ (Fattigmands Skat) hed en meget udbredt medicinsk Bog, som var i Kanniken Nicholaus Bunkaflos Eje. Titlen fører os til en Gruppe af Bøger, som var almindelige i den yngre Middelalder, Haandbøger til Brug for fattige Præster, der ikke kunde købe de store Værker; saaledes er „liber pauperum“ (Fattigmands Bog) en juridisk Oversigt, „panis pauperum“ (Fattigmands Brød) en Prædikensamling, „summa pauperum“ (Fattigmands Udtog) en rimet Vejledning for Sjælesørgere. Mest bekendt af alle „Fattigmandsbøgerne“ er „biblia pauperum“, Billedbiblen med nytestamentlige og gammeltestamentlige Scener, ordnede typologisk²⁾. Iblandt Bispers og Kannikers Bøger findes „biblia pauperum“ ikke, saa vidt vi ved, men Bogen har været her i Landet, derom vidner vore Kalkmalerier; Bircherod

¹⁾ Paul Perdrizet: Étude sur le *speculum humanæ salvationis* 1—2.

²⁾ Ibid. 126 ff.

fandt ogsaa i sin Tid sørgelige Rester af en billedsmykket „biblia pauperum“¹⁾).

„Manipulus florum“ (Blomsterkost) af Thomas af Irland fandtes i Jens Grands Eje saavel som hos Ærkebiskop Karl og Nicholaus Bunkaflo, det var en Bog med vid Udbredelse, et af de mange alfabetisk ordnede Samlingsværker med Udtog af alle mulige Autores; Forfatteren nævner som sine Hjemmelsmænd Dionysios, Ambrosius, Augustin, Hieronymus, Gregor, Bernhard, Hilarius, Isidor, Rhabanus Maurus, Plinius, Valerius Maximus, Macrobius, Cicero, Boetius, Seneca; dermed har han bygget et grundmuret Hus efter god middelalderlig Skik, thi alt skal hvile paa Autoritet. „Nil autem in eo pono, nisi quod majorum commendat traditio“ (Men jeg skriver ikke andet i Bogen, end hvad Overleveringen fra Fædrene godkender), siger Forfatteren til „Imago mundi“²⁾, og Richard de Bury citerer efter Grammatikeren Phocas:

„Omnia cum veterum sint explorata libellis
multa loqui breviter sit novitatis opus“³⁾.

Nu er Spørgsmaalet, om vore Kirkemænd foruden disse karakteristiske middelalderlige Andenhaandsværker har været i Besiddelse af nogen Oldtidslitteratur.

Et enkelt græsk Forfatternavn møder vi, det er Hippokrates, hvis vidt udbredte Aforismer var i Jens Grands Eje, mens Kantoren Benechinus havde et andet hippokratisk Skrift⁴⁾, begge naturligvis i latinsk Over-

¹⁾ Dän. Bibl. IV 396.

²⁾ Dette Værk ejede Kanniken Tucho Thuronis.

³⁾ Richard de Bury: Philobiblon edidit Thomas 82.

⁴⁾ Erslev: Testamenter 121: „Item magistro Magno librum continentem plures tractatus videlicet aureum memoriale sacerdotum, phis[i]onomiam Ypocratis cum aliis libellis in una ligatura.“

sættelse, thi Græsk var næsten et glemt Sprog i Vest-europa¹⁾.

Ingen af de romerske Oldtidsforfattere findes hos Jens Grand, men Overgangen mellem Oldtid og Middelalder er repræsenteret ved Palladius: *De agricultura*, Boethius: *De consolatione philosophiæ* og Isidor: *Etymologiæ*, det sidste Værk dog vistnok kun i Fragment, eftersom den pavelige Bibliotekars Vurderingssum er mærkelig lav. Iblandt Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds Bøger var en Cicero og dertil „*derivationes Prisciani*“ og Solinus: *De mirabilibus mundi*, som han skænkede til Lund Skole, og end flere af disse „*libri scholastici*“ var i hans Eje, siden han i sit Testamente nævner „*actores, libros et poetas nostros reliquos*“, der skal gives til et Par Skole-drenge. Kanniken Tucho Thuronis havde Ovids *Metamorfoser* tilligemed „*de arte amandi et alii Ovidiani in uno volumine*“, mens Benechinus af Aahus ejede „*dicta Senecæ*“, en Bog, som næppe skulde nævnes blandt Oldtidsskrifter, da den efter Titlen at dømme kun er Udpluk af Senecas Værker, men just gennem disse „*dicta*“, „*authoritates*“, „*proverbia*“, „*flores*“ hentede Middelalderen en stor Del af sin Kundskab om Oldtiden.

Det er ikke raadeligt at bygge nogen Mening af dette spinkle Materiale, hentet fra et snævert afstukket Omraade, men undres vi alligevel en Smule over, at der

¹⁾ Sandys: *A history of classical scholarship* I passim. — L. Traube: *Vorlesungen und Abhandlungen*, herausgegeben von Fr. Boll II 83—89. En højere Mening om Middelalderens Kundskaber i Græsk har Montague Rhodes James, se Kapitlet: *The Christian Renaissance* i *The Cambridge modern history* vol. I.

Nyborgpræsten Johannes Svenonis' *Breviar* fra 1477 (Cod. Ups. C. 447) har Bl. 60 *Pater noster* og *Aue Marie* paa for-dærvet Græsk, skrevet med latinske Bogstaver, det første Græsk, jeg ved om, paa dansk Grund.

findes saa faa Oldtidsskrifter herhjemme, og at Udpluk og Sententser maa gøre Fyldest for rigtige Bøger, vil det være ret at huske paa, at, medens den klassiske Litteratur havde været i Ære i den ældre Middelalder ude de gamle Kulturlande, blev disse Studier senere en god Stund uden megen selvstændig Betydning: „Non debemus in eis consenescere, sed potius a liminibus salutare“, var Abailards Ord ¹⁾. —

Af Kirkefædrene forekommer intet Skrift i Katalogen over Jens Grands Bibliotek; Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds Testamente nævner Gregors Moralia, Homelier og Dialog; de øvrige biskoppelige Testamenter har intet af Oldkirkens Værker. Lundekantoren Benechinus ejede Origenes' Homeli over Højsangen ²⁾ i latinsk Oversættelse, Augustin: Enchiridion og en Del af Gregors Moralia, mens Dekanen Sven Saxtorp foruden Augustins Enchiridion og Fortolkning til Genesis havde Skriftet „De vera innocentia“. Otto Boecii, Kannik i Ribe og Slesvig, havde i Fællesskab med en anden ladet „Moralia super Job“ skrive til Ribe Domkirke; intet Værk fra Kirkens ældre Tid nævnes saa hyppigt som Gregors Moralia — herhjemme saavel som i de andre Lande.

Alt i alt er dette ret fattigt, men Fattigdommen kan i nogen Maade forklares ved den Bevægelse bort fra Old-

¹⁾ Denifle: Die Universitäten des Mittelalters 754, 99.

²⁾ Erslev: Testamenter 123: „Item domino Akoni presbitero in Eskilstorp librum de ecclesiasticis institutionibus et diversis penitentiis (?) et omeliam Origenis super cantica et incipit sic: In primitiva“. Ordene „In primitiva“ er de første Ord i Codex og Begyndelselsordene til den første Afhandling, som ikke synes at være andet end Johannes Belet: Summa de ecclesiasticis institutis, der netop indledes med Ordene: „In primitiva ecclesia“.

kirkens Litteratur, som iagttages ved Universiteterne og rundt i Europa omtrent fra det 13. Aarhundrede ¹⁾. —

Middelalderens mest almindelige historiske Kompilationer var vist Dominikaneren Martin af Troppaus Krønike og Petrus Comestors Bibelhistorie „*Historia scholastica*“, og just disse to Værker træffer vi hyppigst hos vore Bisper og Kanniker. „*Historia scholastica*“ var blandt Andreas Sunesøns Bøger og i Ærkebiskop Niels Johansøn Bilds og Kantoren Benechinus' Biblioteker. Martin af Troppaus *Chronica* nævnes i Registranten over Jens Grands Bogsamling og i Ærkebiskop Niels' og Kanniken Niels Erlandsøns Testamenter. Justinus og Valerius Maximus var i Absalons Eje; disse to latinske Historieværker var ikke sjældne i middelalderlige Biblioteker, men de gør helt godt her blandt Petrus Comestor og Martinus Polonus. Bedst af alle synes dog Kanniken Semundus Johannis' Bog „*Gesta Danorum*“, thi under den Titel skjuler sig vistnok et Saxohaandskrift.

Vi maa til Slut gaa ud over de Grænser, Kapitlets Overskrift satte, og forfølge Spørgsmaalet om klassisk, patristisk og historisk Litteratur paa dansk Grund, selvom Resultatet ikke kan blive meget andet end en Række Notater fra Haandskrifter.

Hvad klassisk Litteratur angaar, rummer Cod. Ups. C 587, Aarhus Domkirkes Bog, Aristoteles: *Ethica* og en anden Upsalacodex (C 647), der Bl. 159 bærer Indskrift (sæc. XV): „*Liber fratris Nicholai Laghonis de conventu Helsinburgensi ordinis predicatorum provincie Dacie*“, indeholder blandt meget andet Stykker af Aristoteles (Bl. 11—13, 31'—64) og af Prologen til Platons *Timaos* (Bl. 13'—18), alt paa Latin og

¹⁾ Denifle bemærker (loc. cit.), at Studiet af Kirkefædrene ved Universiteterne træder i Skygge, og at de patristiske Manuskripter i den yngre Middelalders Bogsamlinger viger for Summæ, Quæstiones og smaa Traktater. — Jfr. Hauck: *Kirchengeschichte Deutschlands* V 241.

skrevet i det 13. Aarhundrede. Bogen er imidlertid gjort af forskellige Dele, og det er ikke givet, at Broder Nicholas Laghonis har ejet de ældre Parter af Codex.

Samme mærkelige Bog rummer Stykker af Cicero: De senectute og De amicitia og af Apuleius: De deo Socratis, mens Cod. Ups. C 614, som engang tilhørte Benedictus Ringstadensis, har Excerpter af Seneca.

Nogen klassisk Litteratur fandtes ogsaa i det gamle Universitetsbiblioteks Pergamentcodices, som efter al Sandsynlighed hørte Danmark til, men hverken kan tidfæstes eller stedfæstes nøjere; eksempelvis kan nævnes Capsa Ambrosii pars I ordo IV Nr. XXIV: „Ovidius de remedio amoris. Epistolæ de Ponto. De arte amandi. Tristium i. M.“ — eller Capsa Ambrosii pars II ordo II Nr. XVII, en god middelalderlig Skolebog, som ved Siden af „Catonis disticha“, Sedulius, Prudentius og Mathæus af Vendôme indeholdt Horats' Ars poetica, Breve og Satirer. (Cod. hist. litt. 77 4to i Hamborg Stadbibliothek efter Fritz Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Universitätsbibliothek 48, 56).

Glimtvis ser vi, at den humanistiske Bevægelse og Bogtrykkerkunsten har ført klassisk Litteratur hertil. I Slesviglektorens Liste af 1519 var Vergils Aeneide, Servius' Kommentar, Ovid og Lukan, endelig Persius, Juvenal og Martial med Kommentarer. Enkelte bevarede Inkunabler¹⁾ peger i samme Retning, saaledes et Exemplar af Terents, trykt 1499, med Ejernoten: „Nicolaus Olai alias Vindinghe“ (UB.) og en Ciceroudgave af 1498, der indeholder Epistolæ ad familiares, de officiis, de amicitia etc. og har Paategning: „Pro joanne bangh de fielsestedt“ og „Nicolaus bangius me possidet“ (UB.).

Fra Klostre og Klosterfolk stammer følgende Stykker af patristisk Litteratur — Hieronymus: Epistolæ (sæc. XII) fra Løgum²⁾ og Hieronymus: Commentarius in ecclesiasten (sæc.

¹⁾ Ved megen Imødekommenhed fra Bibliotekernes Side har det været mig muligt Stykke for Stykke at gennemgaa Inkunablerne — danske og fremmede paa Universitetsbiblioteket — danske alene paa det kgl. Bibliotek.

²⁾ Wolfenbüttel Ms. Gude Lat. 51,

XI), der udgør de 60 første Sider i Cod. Ups. C 250, som Franciskaneren Kanutus Johannis købte i Lund af Johannes Kath, Kustos i Lund Kustodi, endelig Augustinus: *De heresibus* i Herisvadbogen E. don. var. 138 4to.

I det gamle Universitetsbibliotek var adskillige Skrifter af Kirkefædrene (tiest Gregor og Augustin, en enkelt Gang Ambrosius, Hieronymus, Athanasios og Origenes); den danske Proveniens er vel nogenlunde sikker, men om Bøgernes Alder lader sig intet sige.

Det rigere Stof, der staar til Raadighed for de sydligere Landes Historie, lærer, at der mod Middelalderens Slutning kom den Tid, da man søgte tilbage til Kirkefædrene, da man fremdrog patristisk Litteratur fra Bibliotekernes Skjul, da græske Forfattere oversattes paa ny, de overleverede Texter underkastedes en første Prøvelse, og endelig Bogtrykkerkunsten bidrog til, at Skrifterne spredtes videre end nogen Sinde før¹⁾. Denne Renaissance paa kirkeligt Omraade skimter man i Slesviglektorens Bogsamling, som ikke blot har Skrifter af Gregor og Augustin, men ogsaa af Ambrosius, Lactantius og Cyprian —, Eusebios, Cyrillos og Chrysostomos; man skimter den ogsaa i nogle Samlinger, som vel først kendes fra efterreformatorisk Tid, men sagtens i deres Oprindelse gaar tilbage til Katoicismen — Ove Bildes Bøger, skænkede til Aarhus Domkirke i 1545, Øm Klosters Bibliotek, hvorover Fortegnelse blev gjort 1554, og Lütke Naamensens Bibliotek²⁾. En Mængde Inkunabler i det gamle Universitetsbibliotek, vistnok hentede sammen fra Kapitler og Klostre efter Reformationen, bringer samme Bud³⁾.

Det gamle Universitetsbibliotek gemte ogsaa historisk Litteratur f. Ex. Geoffrey af Monmouth: „*Historia Brittonum in membrana*“, nævnt i Fortegnelsen af 1603 saavelsom i For-

¹⁾ M. R. James: *The Christian Renaissance. The Cambridge modern history* I 585 ff.

²⁾ Ny D M. I 240 — Suhm: *Ny Saml.* 3. 1. 312. — O. H. Møller: *Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche den Stifter der lateinischen Schule in Flensburg Ludolphum Naamani betreffen* 45.

³⁾ Universitetsarkivet Nr. 146 b.

tegnelsen af 1662, og „Orosius, in membrana, med een Lencke i“ i Listen over Afleveringen efter Historikeren Niels Krag¹⁾; disse Historiebøger er gaaet til Grunde ligesom Sorø Klosters Adam af Bremen Codex og Herisvads Ælnothhaandskrift og den historiske Litteratur, der blev taget itu, og hvoraf kun et og andet Brudstykke er fundet. Af Saxofragmenter er fremdraget et Par Blade (sæc. XIV), som vistnok maa henføres til Esrom, og et Brudstykke, der kom fra Skaane²⁾; fremdeles Brudstykker af Josephus³⁾, Justinusfragmenter (sæc. XI eller X), der maaske stammer fra Øm Kloster, og et Blad af en smuk gammel Codex af Adam af Bremen⁴⁾.

III. Skolebøger.

I Udlandets middelalderlige Bibliotekskataloger finder man ofte en Gruppe Bøger, benævnt „libri artium“, „libri scholastici“, „libri puerorum“, „libri grammaticales“ eller „libri scholarum“; Bøgerne er de samme rundt i Landene, og de bliver som Helhed de samme gennem det 13., 14. og 15. Aarhundrede. Der er grammatiske Lærebøger som Ælius Donatus' og Priscianus' Arbejder endvidere Alexander de Villa Dei: Doctrinale og Ebrardus Bethuniensis: Græcismus; en lille Række Klassikere, nemlig Cicero (oftest „De senectute“ og „De amicitia“), Sallust, Ovid (baade ægte og uægte Skrifter), Horats, Vergil og

¹⁾ Birket Smith 119.

²⁾ Kall Rasmussen: Om to nylig fundne Fragmenter af en Codex af Saxo. Aarsb. fra Geh. Ark. I Tillæg 23. — Nordisk Tidsskrift for Filologi I 369, II 41. — Plesner: Et Brudstykke af en hidtil ukendt Codex af Saxo. Aarsb. fra Geh. Ark. VI Tillæg 6—8.

³⁾ Birket Smith 17 fn.

⁴⁾ J. L. Heiberg: Om nogle nye Fragmenter af et Justinus Haandskrift. Nordisk Tidsskrift for Filologi. Ny Række III 275. — O. Nielsen: Levninger af danske Haandskrifter fra Middelalderen. KhS. V 438.

Lukan, Juvenal, Persius og Statius, undertiden Terents; fra den efterklassiske Tid forefindes Claudian, Prudentius, Sedulius og Boethius, og af middelalderlige Digtere nævnes Alanus de Insulis („Anticlaudianus“, „Carmen de planctu naturæ“), Petrus de Riga („Aurora“), Theodolus („Ecloga“), Mathæus Vindocinensis („Thobias“); et meget yndet lille Skrift er „Disticha Catonis“, moralske Rim, som bærer den gamle Romers Navn til anbefaling, men rimeligvis stammer fra det 4. Aarhundrede; „Ilias Latina“, kort og godt kaldt „Homerus“, træder i Stedet for den rette Homer; Odos Digt: De viribus herbarum gaar under Macers Navn, og sammen med „Macer“ knyttes Marbod, en fransk Forfatter fra det 12. Aarhundrede, der har skrevet et Skrift om Stene „Lapidarius“; endelig er at nævne Regnebøger og Lærebøger i Musik¹⁾.

Man kender let de middelalderlige Haandskrifter, der har været brugt i Skolen; ofte er en hel Række af de nysnævnte Skrifter samlede i eet Bind. Som Exempel kan vi tage en Bog fra Worcester Kapitelbibliotek (Worcester F 147, sæc. XIV) indeholdende følgende Stof: „Libri ethici Catonis“, Claudianus: De raptu Proserpinæ, — „Doctrinale“ og „Græcimus“, — Gautier de Châtillon: Gesta Alexandri Magni, — Horats, Juvenal, Persius og

¹⁾ Bogliste fra Fürstenfeld Cistercienserkloster Clm. 6914 i München Statsbibliotek. — Lionel Charlton: The history of Whitby and of Whitby abbey (York 1779) 112—114. — Gottlieb: Ueber mittelalterliche Bibliotheken 293. — Serapeum II 257, VI 38. — Centralblatt 1903: 13. — Mittheilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte 1906. — Jfr. Gustav Storm: Den Bergenske Biskop Arnes Bibliothek. Norsk hist. Ts. 2. 2. 185. — Emil Olmer: Boksamlinger på Island 1179—1490. Denne sidste Bog har Hr. Underbibliotekar Carl S. Petersen gjort mig opmærksom paa.

Lukan m. m.¹⁾. En Münchencodex (Clm. 7740, sæc. XV) indeholder blandt andet „Græcismus“, „Cato“ og en Anstandslære „Liber facetiæ sive moralis“; et andet Haandskrift i München Statsbibliotek (Clm. 237, sæc. XV) har Skrifter af Alanus de Insulis og Pseudo-Ovid, endvidere Bernardus Gestensis: Palpanista, en Lærebog i Bordskik kaldet „Phagifacetus“ og meget andet. Nogle Manuskripter fra Neumünster Kloster, der efter deres Indhold maa regnes til „libri artium“, skal omtales i næste Kapitel.

Middelalderlige Boglister har vi ikke fra Danmark og kan da ikke pege paa en samlet Gruppe „libri artium“, men spredt i de gejstlige Testamenter lægger vi Mærke til de Bøger, der skænkes til Skole, Skolemester eller Skolarer, og vi kender Navnene igen. Præsten Vilhelm i Ribe skænker til Hr. Jakob, som benævnes „præpositus scolarium“, en Regnebog („compotum cum anexis“), Ovidius: De remedio amoris, Theodolus med Glosser og den lille „Græcismus“, Hr. Michael, som kaldes „scolasticus“, faar den bedste „Græcismus“ og nogle Prædikener, Skolaren Lars „Auctoritates Senecæ“. Ærkebiskop Niels Johansen Bild giver til Lunde Skole Papias: Elementarium doctrinæ rudimentum, en af de store middelalderlige Ordbøger, der bygger paa tidligere Tiders Arbejde²⁾, endvidere Cicero, „derivationes Prisciani“ og Solinus: De mirabilibus mundi; for Johannes Bonde, som vistnok er Skolar, bestemmer han „Brito“ sagtens Guilhelmus Brito: Vocabularium, en velkendt Bibelordbog³⁾, og endelig slutter han af: „Ipsis scholaribus actores, libros et poetas

¹⁾ Schenkl: Bibliotheca patrum Latinorum Britannica. Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Philos. hist. Abth. CXXXIX Abh. IX 64—65.

²⁾ Traube: Abhandlungen und Vorlesungen II 74, 76 ff.

³⁾ Traube loc. cit.

nostros“. Benechinus Henrici af Aahus bestemmer for Skolen i Lund en Sangbog og atter et af de middelalderlige Lexica, nemlig Alexander Neckam: De utensilibus sive de nominibus utensilium, dertil 4 „auctores“, Skolemester i Lund Magister Petrus giver han Ovidius: De vetula, Skolemester Elauus i Aahus faar „massam compoti cum aliis declarationibus tabularum et scriptum super computum manulem et algorismum“, efter Titlerne at dømme en Række af de almindelige smaa Lærebøger i Regning og Kronologi, maaske Arbejder af Petrus de Dacia. Størstedelen af Thuco Thuronis Bøger var Skolebøger, — „Doctrinale“ og „Græcismus“ med Kommentarer, som han giver til sin Skolar, Skrifter af Ovid, „Macer“ og Stenbogen, „Historia Alexandri Magni“, „Phagifacetus“ og „Palpanista“, som han deler ud til forskellige andre Personer.

I det gamle Universitetsbibliotek var en og anden af disse Skolecodices med broget Indhold som f. Ex. capsæ Ambrosii pars II ordo II Nr. 17¹⁾; og den arnemagnæanske Samling har nu om Dage nogle Haand-

¹⁾ „Catonis disticha. Additi sunt e regione versus rhythmici eodem numero.

Horatii ars poetica cum scholiis extemporaneis.

Ejusd. Satyrae cum scholiis.

Epistolae cum scholiis.

Sedulii Poëmata.

Theobaldi carmen, incipiens:

Tres leo naturas, et tres hunc inde figuras.

Carmen de Sacra Agnete. Initium:

Agnes sacra sui pennam scriptoris inauret.

Prudentii carmen:

Eua columba fuit tum candida, nigra deinde.

Theoduli carmen: incipiens:

Aethiopum terras jam fervida torruit æstas (inedit).

Tobias metrice, incerti. Incipit:

Ex agro veteri virtutum etc.

skrifter, med grammatisk og komputistisk Stof (AM. 202 8vo, 204 8vo, 809 4to), som maaske har tjent til Skolebrug. Komputistisk Stof og Matematik finder man i Ny kgl. Saml. 275 a 4to og i Stockholm kgl. Bibliotek Nr. 12 i Stephens: Förteckning öfver de förnämsta brittiska och fransyska handskrifterna, Bøger fra det 13. Aarhundrede af en meget almindelig Type¹⁾).

De Bøger, som først og fremmest mangfoldiggjordes ved Trykken, var saadanne, der havde vundet Hævd og Yndest gennem Generationer, hvorfor de ældste Tryk bidrager til at holde Billedet af Middelalderen fast for os; det gælder Skolelitteraturen saavelsom anden Litteratur Prædikensamlinger, opbyggelige Skrifter etc.²⁾.

Straks virkede den ny Kunst saa at sige konservativt, men, idet den gjorde et hastigere Tempo muligt, kom den snart til at virke til Fremskridt. Man brændte de gamle Guder. „Oc alle gamle Alexandri Bøgher, Puerilia met Faceto, Per Laale, Equiuocationes Mathæi, Sinonima Britonis, Joannes de Garlandia, Grecista, Laby-

Prudentii: *Senex fidelis prima credendi via est.* etc.
et *Psychomachia*."

Saaledes er Indholdet af Codex i Følge Cod. hist. litt. 77 4to i Hamburg Stadtbibliotek (Fritz Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Kopenhagener Universitätsbibliothek 57—58), jævnfør hermed Indholdsangivelsen efter Katalogen af 1603: „Cato. Itim Horatius de arte Poëtica. Ejusdem Sermones et Epistolæ. Itim Sedulius. Physiologus. Vita S. Agnetis. Præd., liber historiarum. Theodolus. Tobias. Prudentius" (Birket Smith 92).

¹⁾ Jfr. Hist. Ts. 8. R. III 255.

²⁾ Den ældste trykte Skolelitteratur fra Danmark er:

Remigius seu Dominus que Pars. 1486 (?). Stephan Arndes, Slesvig. — Donatus 1489, 90 (?). Gotfred af Ghemen, København. — Fundamentum in Grammatica. Regulæ fundamentales artis grammaticæ. 1493. Gotfred af Ghemen, København. — Petri Laale: Parabolæ. 1506. Gotfred af Ghemen, Køben-

rintus oc alle andre gamle Bøgher them skulle the antworde wor Skultus och ladhe them brende¹⁾.

IV. Klosterbiblioteker.

Skønt den Verdensflugt, der fører til Klostret, intet har med Kultur at gøre, skønt Ordensstifterne med deres religiøse Krav ofte har staaet uforstaaende over for Studier og Billedkunst, og enhver Genfødelse af de asketiske Idealer kaldte bort fra Bøgerne, blev Klostret dog i Middelalderen et naturligt Hjem for boglig Syssel — en Kulturbærer trods alt. Saaledes var det ude i Europa, og saaledes maa man tænke, det har været i Danmark; har vi end ikke haft et Bobbio eller Monte Cassino, et Corbie, St. Gallen eller Reichenau, saa har vi dog haft stille Steder for Arbejde, og vi maa tro, at vore Klostre har været som Planteskoler i et Land, der trængte til Røgt. Meget ved vi ikke derom, thi Ødelæggelsen er stor.

Først er at nævne de mange Ildsvaader, der hjem-søgte Klostrene i Middelalderen. I Aaret 1241 lagdes

havn. — Petri Laale: Parabolæ. 1508. Gotfred af Ghemen. København. etc. etc. (Bruun: Aarsb. og Medd. I).

Om Puerilia og Facetus, sandsynligvis trykte i Paris paa Christian Pedersens Foranstaltning, se J. Paludan: En middelalderlig Skolebog. Nord. Ts. for Filologi. Ny Række X 83.

Domprovst Hans Urne skænker ved Testamente fattige Peblinge i Odense „II hundrede Bøger som Donather, Regulas, Facenus, tres Partes Alexandri udi octava, hvilke Bøger som nylig satt er“ (DM. I 297).

Jfr. den Side 15 ff. omtalte Liste fra det 16. Aarhundrede over Bøger, der laa i Tønder og Kister i Malmø og Lund; denne Liste har mange Exemplarer af Remigius, Donatus og ABC'er.

¹⁾ Christian II's Fdg. om de latinske Skoler (DM. VI 366). — Librorum qui ante Reformationem in scholis Daniæ prælegebantur notitiam conscripsit Erasmus Nyerup. Hafniæ 1784. — Librorum qui ante Reformationem in scholis Daniæ prælegebantur notitiæ mantissa ex museo Hielmstierniano per Erasmus Nyerup 1785.

Ringsted Kloster øde af Ild, 1243 brændte Nonneklostret i Roskilde og Holme Kloster, 1247 brændte Sorø Kloster med Kirken helt op, 1261 brændte Næstved Kloster; sandsynligvis har Luerne fortæret mange Haandskrifter.

Og var der et gammelt Haandskrift, maaske medtaget af Ild og Vand, maaske slidt af mange Hænder og nu ikke til megen Nytte, saa blev det skaaret itu til Brug ved Indbinding af andre Bøger. Saaledes er Indersiden af det smukke middelalderlige Bind om Evangeliebogen fra Dalby (Gl. kgl. Saml. 1325 4to) beklædt med et Par Pergamentblade af liturgiske Bøger fra det 11. og 13. Aarhundrede; Additamenta 49 fol. i Universitetsbiblioteket og Cod. Holm. C 54, C 63, C 64, Ms. Gude Lat. 51 (Wolfenbüttel) frembyder andre Exempler.

Det kunde ogsaa hænde, at Klostrene solgte deres Bøger, hvad enten det skete af Uforstand og Ligegyldighed eller af Nød¹⁾. Om disse Salg taler de halvt udslattede Ejermærker i middelalderlige Codices rundt om i Bibliotekerne i Europa. Man solgte, men skammede sig lidt derved og slettede Ejermærket ud, eller den ny Besidder raderede Navnet bort.

I Cod. Ups. C 250, som er fra det 11. Aarhundrede, læser man Bl. 1: „Iste liber est ecclesie sancte crucis...“ (Bogen tilhører Hellig Kors Kirke...). Trods Rasuren skimtes „in castallo“, hvorved man erfarer, at Bogen en Gang tilhørte Sigurd Jorsalfars Korskirke (Kastalækirkja) ved Kongshelle. Paa et Stykke Pergament, fæstet

¹⁾ St. Albans afhændede 30 Bøger til den ihærdige Samler Richard de Bury (Wattenbach: Das Schriftwesen im Mittelalter 550). I Dr. Amplonius Ratnicks Bibliotek var Bøger, som havde tilhørt ansete Klostre ved Rhinen (Schum: Beschreibendes Verzeichniss der Amplonianischen Handschriften-Sammlung zu Erfurt XVIII).

til Bindet, men nu tabt, stod en anden Indskrift, som beretter om Bogens senere Skæbne: „Hunc librum emit frater Kanutus Johannis, quondam guardianus Stokholmensis, Lundis a fratre Johanne Kath, custode Lundensi; item ad usum librerie Stokholmensis deputatum per eundem“ (Denne Bog købte Knut Jönsson, fordum Gardian i Stockholm, i Lund af Broder Jens Kath, Kustos i Lund; samme Knut Jönsson gav den til Bogsamlingen i Stockholm)¹⁾. Cod. Ups. C 97 har paa Bl. 1 følgende Ejernote: „Istum librum glosatum super Jeremiam prophetam contulit domina Mectildis, quondam regina Dacie, fratribus minoribus... {Rasur} cuius memoria sit in pace Amen“ (Denne Bog med Fortolkning til Profeten Jeremias skænkede Fru Mechtilde, fordum Dronning af Danmark, de smaa Brødre... hendes Minde være i Fred). Denne Indskrift er overstreget, og en ny Haand (sæc. XIV) føjer til: „Quem nunc emit Hinricus de Balsec, notarius Wismariensis“ (Bogen er nu købt af Hinricus de Balsec, Notar i Wismar). Det kan være tvivlsomt, om Cod. Ups. C 97 har tilhørt et dansk Minoriterkloster, snarest har Enkedronning Mechtilde skænket sin Gave til et Hus i Holsten; men Cod. Ups. C 691, der bærer Indskrift: „Liber sancte Marie...“, stammer efter al Sandsynlighed fra et dansk Cistercienser-

¹⁾ Der har i Sverige sidst i Middelalderen rørt sig en stærkere Studiedrift, som har bevirket, at adskillige Bøger gik fra Norge og Danmark til Stockholm Graabrødre-kloster eller til Vadstena. Cod. Ups. C 353 er en Vadstenacodex, som indeholder Prædikener og andre Optegnelser. Ved Indbindingen er brugt Blade med Regnskaber, hvori danske Stednavne og Personnavne forekommer: Daler, troyburgh, flensburgh; jacob hethe, johan smyth, aghy woghenssen, tucky tamissen, johan brothersøn, joon lyllæ, nicolaus brun, nicolaus laam, frelauo kady, tocky dampy etc. — Jfr. Norsk historisk Tidsskrift 2. 2. 185 ff. — Vilh. Gödel: Fornnorsk-isländsk Litteratur i Sverige 20 ff.

kloster, thi Bogen var i efterreformatorisk Tid i Johan Friis' Bibliotek, hvor Anders Sørensen Vedel fandt den, men Johan Friis og det 16. Aarhundredes andre Samlere købte ikke Manuskripter i Udlandet, men erhvervede mangan god gammel Bog, der var husvild herhjemme efter Reformationen og Klostrenes Opløsning¹⁾).

Endelig var der de Tab, vore Bogsamlinger led ved de litterært interesserede Italieneres Besøg. Vi kender Forespørgsler nu om Livius, nu om Paulus' Værker og Anbefalingsskrivelser for de Mænd, Paverne sendte ud, men om den Høst, de gjorde, ved vi intet sikkert. Det skulde da være, at en Esromcodex, der nu findes i Vatikanet, er ført fra sit Hjemland allerede i den katolske Tid²⁾).

¹⁾ KhS. 5. 5. 777. — Vore Klosters økonomiske Forhold mod Slutningen af Middelalderen er ikke grundigt kendte. Der er et lille Træk, som kunde tyde paa, at der var Fattigdom til Huse, nemlig Afskriverarbejdet, der synes at være drevet efter Bestilling. Exempelvis kan nævnes Cod. Holm. C 43, en Lov-codex, som Bl. 178 har følgende Indskrift: „Thenne bogh lod Hjeloff Nielsson skrifue i Østerløff closter aar effter gusz byrd 1497. Herræ gut unde os so hær at leffue thet wi siden i himmerigi maa blifue. Amen.“ I Ørslev Kloster boede Benediktinernonner. Med det samme kan bemærkes, at dette vist er det eneste Vidnesbyrd fra Danmark om, at Nonner afskrev Bøger. Udefra er der Exemplar nok ikke mindst fra den ældre Middelalder.

²⁾ Voigt: Die Wiederbelebung des klassischen Altertums I 251, II 200—202. — A. A. Bjørnbo og Carl S. Petersen: Fyenboen Claudius Claussøn Swart, Nordens ældste Kartograf (1904) 239—241. — A. A. Bjørnbo og C. S. Petersen: Cl. Claussøn Swart (1909) 195—198 fn. — Th. B. Bircherod: De causis depreditarum apud septentrionales et præsertim apud Danos antiquitatum. Dänische Bibliothek IV 380. — Leo X^s Brev 1517 ¹/₁₂: Regesta *10 242. — Clemens VII^s Brev 1526 ¹⁷/₁: Regesta *11 734. — Mærk hvad Anders Sørensen Vedel skriver til Valdemar Parsberg: „Huad som Documenter udi Clostere an-langer, er vel huer mand vitterlig, at fast alle deris Biblio-theker ere plundrede i feide tid oc ellers aff udlendiske folck,

Den Ødelæggelse og Splittelse, som Bibliotekerne havde været udsat for under Katolicismen, var dog for intet at regne mod det Hærværk, der blev øvet ved Reformationen. Vel fandt Munkenes Bøger somme Tider Ly i Domkirkens Bibliotek¹⁾, eller Kongerne sendte Folk ud til Klostre og Kapitler for at samle ind til Universitetet eller til et eget kongeligt „Liberi“²⁾; Adelsmænd³⁾, Historikere⁴⁾ og andre Bogvenner⁵⁾ sankede ogsaa sammen, men uendelig meget

som nogle Aar forleden er forloffet at drage omkring heri Riget efter Documenter at søge Oss self til liden fromme“. (Wegener: A. S. Vedel 207). — M. Vattasso et P. F. de' Cavalieri: *Codices Vaticani Latini* (Rom 1902) I Nr. 636.

- 1) Christian III's Brev af 1546, hvorved Roskilde Domkapitel faar „alle thee Bøger, som thee gro Munche wdi Roskilde haffue til troer hende indset udi Mester Anders Globs Gard paa Rossengarden udi Kiøpnehaffn“ (DM. 3. 5. 172).
- 2) Christian III's Brev af 1537 (L. Weibull: *Bibliotek och arkiv i Skåne* 14). — Christian IV's Brev af 1641 (Suhm: *Nye Samlinger* 2. 1. 187). — S. Birket Smith: *Om Københavns Universitetsbibliotek før 1728*. S. 15.
- 3) Arild Huitfeldt; Chr. Rantzau; Holger Parsberg, der ejede Thott 22 4to; Niels Kaas; Johan Friis, der ejede Thott 710 4to og Gl. kgl. Saml. 3135 4to; Jørgen Seefeld; Gunde Rosenkrantz; Joachim Gersdorf, som havde Gl. kgl. Saml. 10 fol.; Henrik Rantzau, som 1584 i Lübeck købte „*Liber conventus Nistadensis provinciae Daciae*“, et Martyrologium fra Nysted Franciskanerkloster. (J. B. Sollerius: *Martyrologium Usuardi* LX).
- 4) S. Birket Smith: *Om Københavns Universitetsbibliotek før 1728*. — KhS. 5. 5. 772—773 fn.
- 5) AM. 905 4to: „*Catalogus librorum manuscriptorum Domini Christiani Wormii Sædlandie Episcopi*“ har talrige middelalderlige Manuskripter. — I Sloane Ms. 2887 (British Museum) findes Bl. 43—51: „Fortegnelse over de Manuscripta, som findis i mit Bibliotheek. Ex Autographo B. Johannis Brunsmanni transcript: Hafniæ 1707. Adskillige af Johan Brunsmands Bøger „er indsyd i Munkepergament“. Indholdet er i de fleste Tilfælde uden Betydning for vort Æmne; kun mærkes Nr. 10 blandt Mss. in octavo: „*Augustinus de fide ad Petrum, in membrana*“, som kunde være en middelalderlig Bog. — AM. 1050x:

gik tabt ved Fanatisme og Uforstand. Billedsmykkede Bøger blev klippede itu; saaledes fortæller Th. B. Bircheroth, hvorledes han erhvervede 11 store Pergamentblade med Billeder, som en Mand paa Landet havde pyntet sin Stue med; efter den ret udførlige Beskrivelse, som den gamle Odense-Rektor giver, var det en „Biblia pauperum“, der var kommet ham i Hænde; Texten, der ledsagede Billederne, var skrevet i „lingua antiqua saxonica-danica“¹⁾.

De store Pergamentblade egnede sig fortrinligt til Omslag om Regnskaber, og paa Lensmændenes Kontorer, hvor Bøger fra Kirker og Klostre ophobedes, sønderlemmede man de gamle Codices, saa længe der var nogle tilbage; først omkring det 17. Aarhundredes Midte synes Materialet at være opbrugt²⁾.

Sørgeligt bekendt er den udvalgte Prins Christians Bryllup 1634, da middelalderlige Manuskripter ved Fyrværkeriet maatte tjene til Festens Forherligelse³⁾.

„Catalogus manuscriptorum quæ in Museo suo asservat Dominus Petrus Septimius, Pastor Hellested“ har mange middelalderlige Haandskrifter.

¹⁾ Dän. Bibl. IV 396.

²⁾ Overbibliotekar Dr. Larsen viste mig i Universitetets Arkiv en stor Mængde Blade, der tjente som Bind. Jfr. S. Birket Smith: Om Københavns Universitetsbibliotek 16. Iøvrigt er meget Materiale samlet i Mapperne Rostgaard 160 fol., Addit. 262 fol., AM. 1056 4to og i Mapperne paa det kgl. Bibliotek. Danske Ting findes i „Det norske Rigsarkivs Membranfragmenter, Afskrift af Dr. I. Undsets Katalog af 1881 med Tilføjelser indtil 1902“; ganske lidt er kommet til Stockholm. I den store Masse er der Omslag om Regnskaber fra Malmø Raadhus, Christianstad Lens Skattemandtal, Søvesborg Lens Regnskab, Helsingborg Lens Madskat, Holbæk Lens Regnskaber, kgl. Majestæts Regnskab af Ringsted Kloster, Skanderborg Lens Regnskaber, Apenrade Korn Register, Toldregnskaber fra Ribe og Toldregnskaber fra Assens etc. etc.

³⁾ Dän. Bibl. IV 388.

Og dermed maa den gamle Klage over Fortidens Synder være endt. —

Af Benediktinernes Biblioteker er kun nogle faa Bøger tilbage, nemlig det billedprydende Kalendarium fra Næstved (E. don. var. 52 fol.) og et Par Inkunabler ogsaa fra Næstved St. Peders Kloster¹⁾; et Folioblad indeholdende et Fragment af „Miracula s. Thomæ auctore Benedicto“ fandtes ved kgl. Majestæts Regnskab af Ringsted Kloster 1622—1623 og hørte vel oprindelig hjemme i Klosterbiblioteket²⁾.

Dalby Augustinere ejede Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 1325 4to, en Evangeliebog fra det 11. Aarhundrede med Evangelistbilleder og en Perikopeliste, der har Bremenhelgenen St. Wilhadus' Fest med Vigilie. De Optegnelser, der peger mod Dalby, er først fra det 14. og 15. Aarhundrede, men Navnet „Azor“, skrevet med gammel Haand (sæc. XII) Bl. 283' synes at sige, at Bogen længe har været i Danmark. Haandskriftet er bundet i et smukt middelalderligt Bind, og Dalby havde flere saadanne, at dømme efter Inventarielisten fra 1530: „Item 3 bøger beslagne met sølf och guld oc ligger ædelstene udii. Item 3 bøger beslagne met sølf och forgyllt po bode sider — — —“³⁾.

Haandskriftet AM. 783 4to med opbyggelig Litteratur (Bonaventura, Suso, Thomas a Kempis) stammer fra Augustinerne i Grinderslev, Krøniken om Karl Magnus og hans Kæmper vist fra Børglum, siden man i Haandskriftet læser følgende Paategning: „Ar æftir gudz byrd

¹⁾ Bruun: Aarsberetninger og Meddelelser I 53—54.

²⁾ Kgl. Biblioteks Fragmenter. — Efterretning om et Par Bøger i Næstved og Ringsted. SRD. IV 308, VIII 358.

³⁾ P. Wieselgren: De claustris Svio-Gothicis 50. — Capsa Ambrosii i det gamle Universitetsbibliotek har haft to Bøger fra Dalby efter Fortegnelsen AM. 901 4to (Birket Smith 162).

1480 sancte Marie Magdalene aften i Børlum“; Manuskriptet er nu i Stockholm kgl. Bibliotek¹⁾).

I Helligaandsklostret i Randers skrev Prioeren Jens Mathiesen en lille Bog, Ny kgl. Saml. 120 4to, som indeholder Bernhard af Clairvaux: De consideratione ad Eugenium papam (Bl. 1—32) og „Anulus beate Marie virginis a sancto Bernardo edito“ (Bl. 32'—33')²⁾; efter al Sandsynlighed skrev samme Mand Haandskriftet Ny kgl. Saml. 134 4to med nogle Lægeraad (Latin, Dansk, Plattysk), „Compatio Philomene ad passionem domini nostri Ihesu Christi“, „Salutatio ad sacra Christi membra principalia“, „Verba sancte admonitionis venerabilis patris sancti Ffrancisci“; Bogens Størrelse, Indretning og Skrift er ganske lig nysnævnte Codex, og vi har da i disse to Smaa-bind et Vidnesbyrd om, hvad Art Læsning man søgte i Helligaandsordenen. Nogle Inkunabler, som har tilhørt Helligaandsklostret i Aalborg, er fundne i Stiftsbiblioteket³⁾.

Efterretning om et Par Bøger fra Karmelitterklostrene i Helsingør og Skelskør faar vi gennem de Ejernoter, Arni

¹⁾ Dansk historisk Tidsskrift IV 160—162. — Boggave til Dalby se Erslev: Testamenter 91; Boggave til Æbelholt se SRD. VIII 358.

²⁾ Bl. 32 læses: „Expliciunt libri quinque beati Bernardi abbatis Clareuallensis de consideratione ad Eugenium papam conscripti per fratrem Johannem Mathie presbiterum, priorem primum domus sive hospitalis sancti spiritus Randrusiensis ad sanctum Martinum Arusiensis diocesis licet indignum et immeritum anno domini 1499 die lune 21 mensis octobris“. Derunder er Helligaandskorset malet.

Jfr. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre 119 ff. om Prior Jens Mathiesen; Side 128 er en Reproduktion af Jens Mathiesens Tilførsel i Broderskabsprotokollen i Rom, hvis Skrifttræk viser nøjeste Lighed med Skriften i Ny kgl. Saml. 120 4to.

³⁾ Fabritius: Katalog over Aalborg Stifts og Amts og Kathedral-skolens forenede Biblioteker (1892) IV—V. — Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre 203—205.

Magnusson i sin Tid har optegnet, Bøgerne selv gik tabt ved Branden 1728¹⁾.

Alt dette er meget fattigt, men vi kan ikke vente mere, efter hvad før blev sagt, og efter den Beretning, Jon Tursøn og et Par lundensiske Kanniker giver om et Klosterbiblioteks Tilstand ved det 16. Aarhundredes Midte; de var i Cluniacensernes gamle Bolig, Alle Helgen Kloster ved Lund, i 1559 og fortalte derom: „Item samme Daug wore wij ochsaa ij Liberiett, och ther for ossz funde wij thissze efftherskreffne Bøger: Først Summa Angelica, som vor hiell och hollenn, huilchen wij indlagde ij ett Skab ij Stueffuen. Item en gamill schreffuen Historiebog om Keyseren, som Kucklichu hagde; lagdis och therindt ij samme Skauff. Och her forwdenn wor ther aldriig enn hell Bog, som dugde nogett att lessze eller registrere, uden sönnderreffne och forderffuit alle sammen — —“²⁾.

Det meste, vi kan sanke og samle, er fra Cistercienserklostrene — syv gode Haandskrifter fra Esrom, Sorø, Herisvad, Ryd, Løgum og Vitskøl. Som ovenfor nævnt er der en Esromcodex i Vatikanet, den er fra det 12.—13. Aarhundrede og rummer et Par Stykker af Beda, nemlig „De tabernaculo et vasis ejus ac vestibus sacerdotum“ og „De locis sanctis“, dertil anden Palæstinalitteratur, noget om Staden Roms Mærkværdigheder, en Del af Gregor af Tours' „liber miraculorum“ m.m. Penneprøver

¹⁾ SRD. VIII 358.

²⁾ Aarsberetninger fra Geheimearkivet I Tillæg 36. — Et Par Boggaver til Alle Helgens Kloster se Erslev: Testamenter 91, 121. — Blandt Haandskrifterne i „Vetus Bibliotheca“, optegnede 1603, er „Liber ecclesiae omnium sanctorum“ nævnt mellem theologiske Bøger (Birket Smith 86).

med Skriverens Haand viser Proveniensen. „Liber sancte Marie de Esrom“ har han skrevet, og en yngre Haand (sæc. XIV) gentager: „Liber sancte Marie de Esrom quem abstulerit anathema sit“ ¹⁾.

Fra Sorø stammer Justinushaandskriftet med Paa-tegning: „Liber sancte Marie de Sora. Per manum domni Absalonis archiepiscopi“ (Sankt Marie af Sorø Bog. Ved Ærkebiskop Absalons Haand ²⁾), — fra Herisvad en Codex (E. don. var. 138 4to) med exegetisk theologisk Indhold og følgende Indskrift: „Sancte Marie Herivadensis. Per manum Svenonis Symonis“ (Sankt Marie af Herisvad Bog. Ved Svend Simonsøns Haand), fremdeles Fragmentet AM. 392 fol. II α med en Text, der er skrevet i det 13. Aarhundrede og afslutter med Ordene: „Expliciunt glos[e] Gaufridi Bobionis secundum Matheum. Liber sancte Marie de Herivado“, endelig nogle Blade, der først har været Omslag om Herisvad Klosters Regnskaber, senere om de skaanske Krigskommissærers Regnskab og nu findes blandt det kgl. Biblioteks Fragmenter, de indeholder Stykker af „Miracula s. Thomæ auctore Benedicto“ ³⁾.

Ryd Kloster ejede et Bibelhaandskrift, som Præsten i Trelstorp havde bragt med sig, da han 24 Aar gammel i 1335 indtraadte i Klostret. „Rogo omnes fratres orare

¹⁾ M. Vattasso et P. F. de' Cavalieri: Codices Vaticani Latini (1902) I Nr. 636.

²⁾ Et Valerius Maximushaandskrift med samme Indskrift gik til Grunde i 1728. Andre Sorøbøger, som vi vel har Efterretning om, men som nu er tabte, er et Haandskrift af Adam af Bremen (Wegener: A. S. Vedel 103), Andreas Sunesøns Hexaameron (SRD. IV 541), „Excerpta patrum“, „Liber qui dicitur Heruæus“ (Sorøaarbogen SRD. V 457, 458).

³⁾ Fra Herisvad fik Huitfeldt det Ælnothmanuskript, der lagdes til Grund for Udgaven af 1602 (Aarsb. fra Geheimearkivet I Tillæg 36).

pro me ad dominum" (Jeg beder alle Brødre bede for mig til Herren), hedder det i Indskriften Bl. 145¹⁾.

Fra Løgum er to Haandskrifter bevarede; det ene findes i det kgl. Bibliotek, det er Gl. kgl. Saml. 54 fol., som rummer Petrus de Riga: Aurora; Pennepøver hjælper til Proveniensbestemmelse. Den anden Løgumbog findes blandt Marquard Gudes Haandskrifter i Wolfenbüttel²⁾. Ms. Gude Lat. 51 er et Foliobind fra c. 1200 indeholdende Hieronimi Epistolæ, paa sidste Blad læses en Indskrift fra det 13. Aarhundrede: „Liber sancte Marie in loco dei. Quem si quis furtim abstulerit, anathema sit" (Sankt Marie i Løgum Bog. Den, der raner den, være bandlyst). Bl. 1 ses flere Pennepøver deriblandt: „Anno domini 1352 nos frater Paulus abbas" (I det Herrens Aar 1352. Vi Broder Paul Abbed). Bl. 4' og Bl. 130' har store smukke Initialer³⁾. Om denne gode Bog er gjort i Danmark, er jo

¹⁾ Magister Axel Hansen har i Gymnasialbiblioteket i Flensborg registreret Haandskriftet for Videnskabernes Selskabs Kommission; jeg har fulgt hans Noter, men har ikke selv set Bogen. — Jfr. med Hensyn til Rester af slesvigske Klosterbiblioteker Slesvigske Provinsialefterretninger Ny Række IV (1863) 164, hvor Talen er om Nicolai Kirkens Bibliotek i Flensborg. Det grundlagdes i 1580 af et Par Borgere og fik nogle Bøger fra Franciskanerklostret og fra Ryd, Bøger, som var kendelige paa deres Signaturer og endnu i 1863 var i Kirken.

²⁾ Jfr. Werlauff: Historiske Efterretninger om det store kgl. Bibliotek 90.

³⁾ Fotografier i Miniaturkommissionens Eje findes paa det kgl. Bibliotek.

I Betragtning af, at det kgl. Bibliotek i København ejer en større Gruppe Haandskrifter fra Bordesholm (Neumünster) og saaledes har en egen Interesse af dette holstenske Klosterbiblioteks Historie, bør det bemærkes, at to Bordesholm Codices med Marquard Gudes Manuskripter er komne til Wolfenbüttel, hvor de findes under Signaturen Ms. Gude Lat. 278 og 303.

Den første Bog, der Bl. 81 og Bl. 160' har Indskriften: „Liber sancte Marie in novo monasterio" er efter Bordesholm-

et Spørgsmaal, der ikke saa let finder Svar; derimod kan man sikkert svare for Løgum Kloster Nekrologium (AM. 868 4to), thi det siges udtrykkeligt i Haandskriftet, at det er gjort i Sorø for Løgum Kloster 1518; iøvrigt bør Nekrologiet falde uden for vore Rammer, der kun

skik bunden i Træbind, overtrukket med hvidt Skind, hvori er presset Rosetter, Rektangler og Cirkler. Bogen er en Spænde-bog og var fordm en liber catenatus. Paa Forsiden er klæbet en smal Papirseddel, hvorpaa Titlen staar skrevet, dog ret ulæseligt; derimod er Biblioteksmærket paa den firkantede Seddel under Titelsedlen tydeligt: der læses E xxxi. Sært nok stemmer dette Biblioteksmærke ikke med Bibliotekskatalogen af 1488, thi vort Haandskrift indeholder Cicero: *Orationes Philippicæ* (defekte) og Albertus Stadensis: *Troilus*, men i Følge Bordsesholmkatalogen har en Bog med dette Indhold ikke Mærket E xxxi, men G xviii. [Merzdorf: *Bibliothecarische Unterhaltungen. Neue Sammlung* 39]. I Slutningen af Middelalderen bandt man i Bordsesholm ofte Skrifter sammen, der med Hensyn til Alder og Indhold stod hinanden fjernt; saaledes ogsaa i dette Tilfælde, thi første Halvdel af Ms. Gude Lat. 278 de filippiske Taler (Bl. 1'—80') tilhører Tiden omkring 1200, mens Albert af Stades Digt (Bl. 81—160) er skrevet med Haand fra det 14. Aarhundrede.

Ogsaa Ms. Gude Lat. 303 har ældre og yngre Bestanddele. Det interessanteste i Haandskriftet er et T-Kort tegnet med Pennen Bl. 1' og forsynet med Indskrifter vistnok fra c. 1200. Fra samme Tid er Prudentius: *Psychomachia* med Kommentar (Bl. 3—26') og Horats Breve med Kommentar, *Ars poetica* dog fra regnet (Bl. 27—77), Skrifter, som altsaa skal stilles sammen med de ovennævnte filippiske Taler og med den Gruppe Neumünsterklassikere fra det 12.—13. Aarhundrede — Sallust, Cicero, Lucan, Macrobius, Josephus, — der nu findes i det kgl. Bibliotek i København. Ligesom et Par af de københavnske Manuskripter har Skriververs, der nævner Sido som den, der har skrevet Bogen, har Wolfenbütlermanuskriptet Bl. 77, hvor Horats' Breve ender, en Note: „Qui te scribebat, Hermannus nomen habebat. Liber in novo monasterio“. Med Bl. 78 begynder ny Læg, en ny Haand og nye Skrifter nemlig *Philosophia Willendini* (Bl. 78—160') og Mathæus Vindocinensis: *Historia Thobiæ* for en stor Del med Linearkommentar (Bl. 161—199), der afsluttes med følgende Ord: „Datus est finis isti

omslutter Bøger med litterære Texter, men ikke Nekrologier, Jordebøger, Kopibøger o. desl.

Ny kgl. Saml. 13 8vo indeholdende „Compendium theologicæ veritatis“ hørte hjemme i Vitskøl, men fra Øm er intet Haandskrift bevaret udover „Exordium caræ insulæ“¹⁾. Denne Krønike beretter imidlertid et og andet om Klosterbiblioteket — først om Aarhusbispen Svend, der gav Klostret Gregors Moralia og mange andre opbyggelige Bøger: „Ipse fecit parari pergamenum, ipse conduxit scriptores et illuminatores et omnem curam et diligentiam adhibuit, ut nichil eis deesset. Et inde est quod in libris nostris sunt littere auree et depicte, quod ordo nobis facere non concedit, sed factas ab aliis et in elemosinam datas licet accipere“ (Selv lod han Pergament tilberede, selv holdt han Skrivere og Illuminatorer og brugte al Flid og Møje, for at intet skulde fattes dem. Deraf kommer det, at der i vore Bøger findes Bogstaver i Guld og Farver, som vor Orden forbyder os at male, men giver os Lov til at modtage, naar det er andres Værk og givet os til Gave)²⁾. Senere beretter Krøniken om en anden Biskop af Aarhus, Peder Ugetsøn, som undersøger Klostrets Bogsamling og bortfører Bøger til en Værdi af

libro anno domini 1314 in circumcissione domini id est in sacro vespere circumcissionis domini nostri Ihesu Christi in domo Thiderici Portigga.“ G xxiv var i Følge Bibliotekskatalogen af 1488 Signaturen i Bordesholm for den Codex, der indeholdt Prudentius, Willendinus, Horatius og Mathæus Vindocinensis [Merzdorf 13, 15, 40].

¹⁾ E. don. var. 135 4to.

²⁾ SRD. V 254. — Om Forbud mod illuminerede Haandskrifter i Cistercienserklostrene jfr. Schönbach: Studien zur Erzähllitteratur des Mittelalters. Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien 1898) CXXXIX Abh. V 106.

mere end 200 Mark Penge¹⁾. Et Par af Abbederne i Øm har været ferme til at skrive Bøger og pryde dem, om end man skulde synes, at denne deres Virksomhed maatte staa i Strid med Ordenens oprindelige strenge Regler. Om Klosters 16de Abbed, Bo, hedder det: „Non solum scriptor bonus, sed et pictor et artificiosus in plurimis“ (Han var ikke blot en god Skriver, men ogsaa Maler og snild til saare mange Ting), og den 25de Abbed, Peder Pape, faar dette Skudsmaal: „Bonus scriptor, dictator et illuminator“ (En god Skriver, Forfatter og Illuminator²⁾).

Endelig giver Øm, hvad intet andet Kloster giver, — en Bogliste³⁾, som rigtignok først er fra Aar 1554 og indeholder en Del Bøger, der ikke er fra den katolske Tid, men tillige en stor Mængde Skrifter, som er gamle Kendinge fra middelalderlige Biblioteker: Skrifter af Bernhard af Clairvaux, Skrifter af Augustin, Ambrosius, Gregor, Beda, Rhabanus Maurus og Herveus; — de saare almindelige Prædikensamlinger „Dormi secure“, „Sermones Pomerii“, „Sermones thesauri novi“, „Corona beate Marie“, „Sermones Mephret“; — endvidere „Speculum morale“ og „Speculum naturale“ af Vincentius af Beauvais og „Legenda aurea“ af Jacobus de Voragine; — nogen historisk Litteratur, nemlig Josephus, Petrus Comestor og Martinus Polonus, Adam af Bremen og Saxo; — „Exordium ordinis Cisterciensium“ og „Purgatorium Patricii“ repræsenterer den Visionslitteratur, der var Cisterciens-

¹⁾ SRD. V 262.

²⁾ SRD. V 264, 265. — I middelalderligt Latin plejer „dictator“ at betyde Forfatter, men her er denne Oversættelse vel tvivlsom formedelst Ordenes Rækkefølge.

³⁾ Suhm: Nye Samlinger 3. 1. 302.

serne saa kær¹⁾. Nogle af Bøgerne er haandskrevne, som Katalogen direkte siger, men den store Masse er sikkert „Sætteværk“, adskillige af Titlerne lyder som saa²⁾.

Fra tidlig Tid hører vi om Boggaver til Franciskanerne i Roskilde, Svendborg, Lund, Ystad og Ribe og til Dominikanerne i Lund³⁾; vi hører om Klarasøstrenes Køb af Bøger eller Betaling for Afskrift⁴⁾ og om den flittige Graabroder Johannes Paschæ, der i Aaret 1297 skrev hele Biblen i 2 Bind og atter i 1299 hele Biblen, denne Gang i 5 Bind; „Moralia Gregorii“ skrev Johannes Paschæ 3 Gange, ligesom der nævnes 2 Legendarier fra hans Haand. Broder Petrus Ketilli skrev 1301 „Concordantiæ majores bibliæ“ for Franciskanerne i København⁵⁾. Men et Hundredeaar senere skriver Graabroderen i Odense Thomas Gheysmer ikke selv, men lader en Borger fra Byen, Hinricus Duuel, skrive det store Compendium, der nu gemmes i Universitetsbiblioteket under Signaturen

¹⁾ Schönbach: Studien zur Erzählungslitteratur des Mittelalters. Sitzungsberichte der philos. hist. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (Wien 1898) CXXXIX Abh. V 111—115. — Ellen Jørgensen: Helgendyrkelse 21—22. — Ellen Jørgensen: Djævelen i Vitskøl Kloster. Danske Studier 1912.

²⁾ Om Justinusfragmenter maaske fra Øm (Omslag om Skanderborg Lensregnskaber for 1608 og 1610) se ovenfor Side 31.

³⁾ Erslev: Testamenter 7, 28, 76. — SRD. V 518, 517. — Repertorium II p. 512. I Universitetsbiblioteket fandtes et Haandskrift, som i Fortegnelserne dels nævnes som: „Quædam theologica ordine alphabetico in M.“, dels som: „Liber fratrum prædicatorum, quem dedit archiepiscopus Andreas Num: 12“ (F. Burg: Die Capsa Ambrosii der früheren Copenhagener Universitätsbibliothek 80—81).

⁴⁾ Repertorium Nr. 466: „Quod satisfactum sit fratri Arnaldo pro bibliis“. Jeg skylder Dr. Lindbæk denne Note.

⁵⁾ SRD. V 515.

Addit. 49 fol. Bogen var engang en Lænkebog og hørte Odense Graabrødre til¹⁾.

Et andet Forhold er mærkeligt, nemlig, at Tiggermunkene trods Ordensreglerne har haft Privateje. Cod. Ups. C 647 bærer Bl. 159 Ejernoten [sæc. XV]: „Liber fratris Nicholai Laghonis de conventu Helsinburgensi ordinis predicatorum provincie Dacie“ (Bogen tilhører Niels Lagesøn fra Helsingborg Kloster af Prædikebrødrenes Orden, Provinsen Dacia)²⁾. Cod. Ups. C 250 købte Broder Kanutus Johannis, Gardian i Stockholm Graabrødre kloster, i Lund af Broder Johannes Kath, Kustos i Kustodiet Lund³⁾. Cod. Ups. C 614 med følgende Text: Johannes Galensis de ordine fratrum minorum: Summa sive communi loquium, Ex scriptis Senecæ et aliorum excerpta, Quæstiones metaphysico-theologicæ [sæc. XIII—XIV] har paa Bindet en paaklæbet Seddel med en noget ødelagt Paategning [sæc. XIV]: „Iste liber quondam fuit fratris Gozcelli Falckedala de regno S[uecie] Da[cie provincie]. Et ipse dedit eum fratri Benedicto Ringstadensi etiam de provincia Da[cie]“ (Denne Bog tilhørte fordom Broder Gozcellus Falckedala af Sverige, Provinsen Dacia. Og han gav den til Broder Benedictus fra Ringsted og-

¹⁾ Paa sidste Blad læses: „Ffinis et consummatio huius compendii facta est anno domini 1431 per reverendum ac benivoluntarium fratrem Thomam Gheysmer oriundum Sundis, conventualem Ottoniensem, veridicum et laudabilem hominem in omnibus factis suis. Qui hoc ex vera caritate dei et inspiratione bone voluntatis conscribi fecit ad utilitatem fratrum suorum fidelium, saltem illorum quorum deus et sacra scriptura gloria est, mediante scriptore Hinrico Duuel civi Ottoniensi...“.

²⁾ Om dette Haandskrift jfr. ovenfor Side 28.

³⁾ Jfr. ovenfor Side 30.

saa fra Provinsen Dacia). Siden kom Bogen til Stockholm Graabrødre¹⁾).

Hvad hidtil er sagt, gælder kun Tiggermunkenes Manuskripter, men de erhvervede ogsaa trykte Bøger, da den Tid kom²⁾. Arni Magnusson har optegnet Ejernoter, tagne fra Bøger i det gamle Universitetsbibliotek, Bøger, som tilhørte Lund og Roskilde Franciskanere, Helsingborg Dominikanere, St. Nicolai Sortebrødre kloster og St. Anne Graabrødre kloster i Helsingør, i alt en halv Snes Værker, der brændte i 1728³⁾. Nu har vi i det kgl. Bibliotek „Scriptum secundum divi Alberti magni super secundo sententiarum“ og „Secunda pars hystorialis venerabilis domini Antonini“, begge med Paategning: „Iste liber est pro usu fratrum minorum conventus Ripensis anno domini 1537“ (Denne Bog er til Brug for de smaa Brødre i Ribe Kloster. Aar 1537)⁴⁾, og i Universitetsbiblioteket „Scriptum super secundo sententiarum Johannis Scoti“, trykt i Venedig 1481, med Ejermærke: „Pro conventu Helsingensensi sancte Anne“ (Tilhører Sankt Anne Kloster i Helsingør)⁵⁾; i Lund Universitetsbibliotek er „Missale ad consuetudinem fratrum predicatorum“, som var i Lund Sortebrødres Eje, fremdeles „Sextus liber decretalium“ og „Gregorii compilatio decretalium“, begge

¹⁾ Jfr. Erslev: Testamenter 151: „Item fratri Benedicto de Aasia primam partem Thome. Item fratri Nicholao Holumbo, lectori Lundensi, librum, qui dicitur suffragium monachorum...“.
Jfr. A. G. Little: Grey friars in Oxford 55—56.

²⁾ Jfr. Historiska Handlingar XVIII 20.

³⁾ SRD. VIII 357—358.

⁴⁾ Underbibliotekar V. Madsen har vist mig disse 2 Bøger. Kinch har i Ribe Bys Historie I 541 omtalt Graabrødrenes Bog „Albertus“ i Stiftsbiblioteket, det er denne Inkunabel, som nu findes i det kgl. Bibliotek.

⁵⁾ Bogen var en Tid i Valkendorfs Collegiums Eje.

med Paaskrift: „Liber fratrum minorum conventus Lundensis“ (Bogen tilhører de smaa Brødre i Lund Kloster)¹⁾; endelig har Upsala Universitetsbibliotek en Bog, som tilhørte Næstved Dominikanere, nemlig „Birgittæ Revelationes“, trykt i Lübeck 1492²⁾.

Birgittinernes Bøger staar tilbage, men der er ikke mange. Der er to Bønnebøger, som har tilhørt Maribonnonner (Gl. kgl. Saml. 1614 4to, Thott 553 4to) og Rester af en dansk Jærtegnspostil, fundne om Aalholm Lensregnskaber og derfor maaske oprindelig hjemmehørende i Maribo; der er Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 1586 4to, som blev skrevet i 1488 i Mariager af Præsten Nicolaus Magni, indeholdende Oversættelse af nogle Kirkefædrebreve og St. Catharina af Sienas Levned; paa Grund af stor Lighed med nysnævnte Manuskript i Skrift henfører man ogsaa den gamle danske Bibeloversættelse Thott 8 fol. til Mariager, jeg ved nu ikke med hvor megen Ret. Der er fremdeles nogle Skrifter, hvis Proveniens er ukendt, men som efter deres Indhold og deres svenskprægede Sprog maa sættes i Forbindelse med vore Birgittinere, saaledes AM. 70 8vo, der indeholder „Cantus sororum“ og „Sermo angelicus“ paa plattysk og dertil danske Tilføjelser, Cod. Holm A 29 paa birgittinsk Blandingssprog rummende „Regula s. salvatoris“, Birgittabønner, Brudstykker af en birgittinsk Ordinarius og en Kalender med danske Helgenfester og 3 Birgittadage, og Cod. Holm A 51, der har en Ordinarius for Birgittiner-

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 23.

²⁾ Collijn: Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala Nr. 332. — Bøger fra Flensborg Graabrødrekløster, overførte til Nicolai-kirkens Bibliotek, har Mærket: „Fratrum minorum“ eller „Fratres minores“ (Zeitschrift für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte XIV 198).

klostre paa et Sprog, som hverken er dansk eller svensk; endelig kunde nævnes en Del Skrifter, hvis Sprog er et Blandingssprog, men hvis Indhold ikke direkte viser hen til Birgittinerordenen, disse Skrifter vil dog føre os ud over vort Æmne.

Et Spørgsmaal, som kun løseligt knytter sig til Undersøgelsen af de danske Birgittinerklostres Bøgeje, er Spørgsmaalet om Udbredelsen af Birgittas Skrifter hos os, hvad enten det nu er Aabenbarelsene i latinsk Text eller i Oversættelse eller de forskellige Bønner, der lagdes den hellige Birgitta i Munden. Rundt om i Europas Biblioteker finder man Birgittas Arbejder — i Oxford og Cambridge, London og Dublin, Charleville og Utrecht, Münster og Danzig, Krakow og München etc. etc. Ingen nordisk Forfatter er udbredt som den hellige Birgitta, og den vide Udbredelse af hendes Aabenbarelses og af Birgittabønnerne viser, i hvilken Grad hun var kommen Tidens Trang i Møde. Man lyttede efter det manende og profetiske Sprog, den luende Tale. Har man lyttet ogsaa i Danmark? Det kunde synes saa, at dømme efter Resterne af Bogsamlingerne og vor spredte Viden om, hvad der har været herhjemme¹⁾.

¹⁾ Kgl. Bibl. Stockholm (Teol. alm. medeltidshs.): Ti Pergamentblade, brugte som Omslag om Regnskaber i Malmø Raadhus' Arkiv, indeholder Brudstykker af *Revelationes s. Birgittæ*. AM. 1056 4to XVI, XXV, XXVI—XXVII, og AM. 79 8vo γ har Fragmenter af Aabenbarelsene i Oversættelse.

Næstved Dominikanere og Præsten Hans Jepsøn ejer *Revelationes s. Birgittæ*. Af den Bog skal Præstegildet i Lund læse højt. (Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I 479.)

V. Sognekirkernes og Sognepræsternes Bøger.

Allerede medens Talen var om Domkirkernes, Bispers og Kannikers Bogsamlinger, viste det sig svært at arbejde med usseligt Materiale, og kun med Forbehold og megen Varsomhed kunde Bemærkninger fremføres om Dannelsesvilkaarene i vor Middelalder og Kultur hos Domkirkens Mænd. Langt sværere bliver Arbejdet og langt fattigere Resultaterne, naar der spørges om Sognekirkernes og Sognepræsternes Bøger i By og paa Land; da er der ikke meget andet at gøre end at lægge Materialet frem og gøre Rede for, hvorfra vor Viden stammer.

Ret tilfældigt faar vi at høre om Bøger i Kirkerne, idet Optegnelser fra de gamle Codices kommer paa Tale. I Kirkernes Bøger plejede man nemlig at indføre ikke blot Navne paa Velgørere, der skulde erindres, men ogsaa Lister over Inventar, Jordegods, der laa til Kirken, og adskilligt andet. Saaledes betegner et endnu bevaret Brudstykke af en Jordebog sig som „wdschrifft aff en gammel messebogh i Sancti Michels kyrcke i Lund om Lystadhe marck“¹⁾. En Efterretning fra 1402, optaget i Lund Stifts Landebog i det 16. Aarhundredes anden Halvdel, „er fundet y en gammil Grale [Graduale] udi Tyringe kircke med kirckens landgille“²⁾. I Cod. Ups. De la Gardie Nr. 52 Bl. 11 er et Digt, der begynder:

„Tempus erit regni, cum gloria desinat lucis,
atque ruina grauis religionis erit,“

det betegnes som „Carmen vetustum quod scriptum reperitur antiquissimis literis exaratum in ecclesiæ cujusdam libro Scaniensis“ (et gammelt Digt, skrevet med

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 63.

²⁾ Erslev: Repertorium III 15.

meget gammel Skrift, som findes i en Bog fra en Kirke i Skaane). I en Fortegnelse over de Pengesummer, som tilhørte Mariekirken i Flensborg, henvises flere Gange til „liber missalis ecclesie beate Marie virginis oppidi Vlensz-borgensis summi altaris“ (Messebogen fra Højaltret i Vor Frue Kirke i Flensborg By)¹⁾. En af Mariekirkens Bøger, et Lovhaandskrift fra det 13. Aarhundrede, gemmes endnu i Flensborg Musæum²⁾.

Enkelte Gange forekommer i Testamenterne en Bog-gave til en eller anden Kirke. St. Hans Sognekirke i Ribe faar en Legende og Sognekirken i Gram en Legende i 1408. St. Peder i Malmø faar i Aaret 1418 „passionarium“, „epistolæ s. Pauli“ og „evangelia s. Luce“; samme Kirke havde 1531 „enn kiistæ eller skrin szom loghe sex bøgher belenckedæ i“, i det 17. Aarhundrede hører man om et helt Bibliotek, hvis Bøger dog næppe allesammen stammede fra Middelalderen³⁾. Domprovsten i Odense Hans Urne skænkede ved Testamente i 1503 en ny Gradual til St. Albani Kirke, Astexanus de Ast: Summa de casibus til St. Albani Bibliotek og 30 Manualer til fattige Kirker: „Item giffuer ieg till fattige Kircker 30 Haand-bøger, at de skulle lade gjøre gott for mig“⁴⁾.

Og dermed har vi naaet den Tid, da trykte Missaler, Breviarier og Manualer afløste de haandskrevne Bøger, som nu var viet til Undergang. Kun to Manuskripter er tilbage, Manualet fra Notmark (Gl. kgl. Saml. 3453 8vo)⁵⁾

¹⁾ Diplomatarium Flensborgense I 643.

²⁾ Registreret for Videnskabernes Selskabs Kommission af Magister Axel Hansen.

³⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 26.

⁴⁾ DM. I 297.

⁵⁾ Ved Siden af det almindelige Manualestof mærkes særligt Benedictio ville Bl. 16^r—31^r.

og et Pontificale fra Lund Stift, hvis Proveniens ikke nøjere kan angives (Cod. Ups. C 441). Det saa ud, som de ny trykte Bøger kun skulde have en stakket Tid, thi snart kom Reformationen, og der udgik Bud om, at de ugudelige Bøger skulde fjernes. I mange Tilfælde fik de dog Lov at blive, hvor de var, en god Stund¹⁾.

Hvad Præsterne ejede, giver ikke Anledning til megen Omtale, thi de havde kun faa Bøger og af den almindeligste Art: nogle Skolebøger, Legender, Prædikensamlinger, Breviarier og en enkelt Gang noget Kirkeret²⁾. Sjældent erfarer man, at en Præst har haft saa mange Bøger som Præsten Vilhelm fra Ribe, der gjorde Testamente i 1338. Han nævner Dekretalerne (2 Gange), Psalteren med Kommentar, et Breviar, Seneca: Auctoritates, Ovidius: De remedio amoris, Theodolus med Kommentar, „Græcismus“ (2 Gange), „compotus cum annexis“ og forskellige Prædikensamlinger, i alt 17 Poster³⁾. Fra det 16. Aarhundredes Begyndelse er en Liste over nogle Bøger, som tilhørte Hr. Hans Jepsøn, blandt hvilke man bemærker en Verdenshistorie Werner Rolewinck: Fasciculus temporum, endvidere „Revelationes s. Birgitte“, Meffret: Sermones de tempore et de sanctis alias Hortulus regine,

¹⁾ Weibull: Bibliotek och arkiv 25. — Missale Hafniense var i Slagelse St. Mikkel's Kirke til det 18. Aarhundrede (KhS. II 422—423). — Missale Sleswicense, nu i Hielmstiernes Samling i det kgl. Bibliotek, har tilhørt Ulsnæs Sogn, i Bogen er indført Optegnelser over Altervielser, Gaver o. l. fra 1506, 1534, ff. — Om et Missale Sleswicense, der havde været i Flensborg Mariekirke, se Bruun: Aarsb. og Medd. I 32—33.

²⁾ Erslev: Testamenter 74—75, 96, 130, 135, 137. — Terpager: Ripæ Cimbricæ 62—65. — H. F. Rørdam: Københavns Kirker og Klostre. Tillæg 169—172.

³⁾ Erslev: Testamenter 74—75.

Pelbartus de Themeswar: Sermones Pomerii de sanctis, „Corona Marie“, som maaske er identisk med Pelbartus de Themeswar: Stellarium coronæ b. virginis Marie, Johannes Herolt (kaldet Discipulus): Sermones de tempore et de sanctis¹⁾. Disse Prædikensamlinger var blandt almindelige Bøger snart de mest almindelige i Tiden omkring 1500.

Endelig maa vi kaste et Blik ind i Præstegaardene efter Reformationen; det kunde hænde, vi der fandt de gamle Bøger trods de ny Forhold; vi maa gaa til Vendsyssel, hvor Biskop Oluf Chrysostomus under sine Visitationer ved det 16. Aarhundredes Midte gjorde Optegnelser over de Bøger, han saa hos Præsterne, og det var ikke blot de foreskrevne protestantiske Bøger og Kirkefædrenes Værker, men ogsaa adskillig middelalderlig Theologi saasom Petrus de Riga: Aurora, „Sermones Parati“, „Hortulus anime“, „Psalterium Johannis de Tur-recremata“, utvivlsomt Levninger fra den katolske Tid. En Gang imellem maa Biskoppen give sin Harme Luft, og han noterer: „Psalterium Ludolphi mendacis scriptoris, qui vitam Christi descripsit plenam mendaciis“ (Den Løgner Ludolfs Psalter, som fortalte Christi Liv med mange Røverhistorier), eller „Postilla cuiusdam Franciscani, quæ biga salutis inscribitur, antiquæ et insipidæ farinæ“ (En vis Graabroders Postille, der hedder Frelsens Plov, af den gamle dumme Slags)²⁾. Et Par Haandskrifter var endnu til Huse hos Vendsysselpræsterne, nemlig „Biblia scripta in variis partibus in pergameno“ og „Leges danicæ in pergameno in forma enchiridii“³⁾.

¹⁾ KhS. I 458.

²⁾ Michael de Hungaria: Biga salutis.

³⁾ KhS. 3. 1. 165.

Fra de middelalderlige Præstebogsamlinger er endnu et og andet Stykke bevaret. AM. 5 8vo, en Lovcodex, skreven 1477, bærer Indskriften: „Liber Mathie Atzeri presbiteri in Hoo et Oxeby“; et andet Ejernavn: „Jens Gabrielis anno 1531“ forekommer ogsaa i Bogen. Ny kgl. Saml. 123 4to rummer en Mængde Stof: „Speculum humanæ salvationis“, „Stella clericorum“, Prædikenskitser og Uddrag af „Legenda aurea“, „Gesta Romanorum“, „Miracula beate virginis“ etc. Bogen har været en Skatkiste for Ribepresten Peder Madsen, som samlede alt dette sammen, men den giver kun sørgeligt Vidnesbyrd om en Præsts Kultur mod Middelalderens Slutning, thi Indholdet er meget simpelt, og Codex fæl at skue. Upsalahaandskriftet C 447, et Breviar, er skrevet af Nyborgpræsten Johannes Svenonis i Aaret 1477; samme Mand ejede Petrus de Palude: Sermones thesauri novi de sanctis, trykt i Strassburg 1485¹⁾. Blandt det kgl. Biblioteks Inkunabler er Hr. Michaels tre Digte: Om de Ting, Gud har skabt, Om Menneskens Levned, Om Jomfru Marie Rosenkrans. Alle tre Smaaskrifter bærer Ejernavn og Aarstallet 1514; paa Bagsiden af Titelbladet til Jomfru Marie Rosenkrans er skrevet: „Erasmi Laurencii sacerdotis. Codex emptus Ottonie pro una marca“ (Præsten Rasmus Larsens Bog; blev købt i Odense for 1 Mark)²⁾.

¹⁾ Collijn: Katalog der Inkunabeln der kgl. UB. zu Upsala Nr. 1203.

²⁾ Bruun: Aarsb. og Medd. I 227. — Foran i en Udgave af „Panthologia“ læstes: „Liber Johannis Germani presbyteri, collatus per eundem conventui fratrum ordinis Carmelitarum in Helsingør“. (SRD. VIII 357.) — Blandt Universitetsbibliotekets Inkunabler findes en Venedigudgave fra 1498 af Ciceros Epistolæ familiares, De officiis, De amicitia, De senectute og Paradoxa, som Bl. 1 har en Paaskrift fra det 16. Aarhundrede:

Endnu kunde nævnes „Liber sodalitii Gershæret quem Birgerus Nicolai procuravit ad predictum consodalitium“ (Cod. Ups. C 56), en Samling Prædikener, danske og svenske, som har tilhørt Præstegildet i Gårds Herred. Ogsaa andre Præstegilder omtales som Bogejere¹⁾.

VI. Bøger i Lægfolks Eje.

I den ældre Middelalder var det Sakramentarier og Evangeliebøger, der fik den rigeste Udsmykning, men omkring 1200 prydedes Psalteren fremfor nogen anden Bog. Forrest var en Kalender med Dyrekredsbilleder og Fremstillinger af Liv og landlig Virksomhed alle Aarets Maaneder igennem, saa fulgte ofte en Række Billeder af den hellige Historie, derpaa Davids Salmer i latinsk Text, Litani og nogle Bønner, tilsidst undertiden Jomfru Marie Tider. Større og mindre Initialer prydede Haandskriftet. Saadanne Bøger var i de fyrstelige Herrers og Damers Hænder og i de store Adelslægters Eje; en saadan Psalter har Kong Valdemar siddet bøjet over, da han en Nat fuld af Uro ventede paa Absalon under et af Togterne i Vendland²⁾. Kong Valdemars Bog er ikke mere til — skønt hvem ved? Kongedatteren Ingeborgs Psalter fik L. Delisle Øje paa under den store Udstilling i Paris 1867; i Slutningen af det 19. Aarhundrede kom Sunesønnernes

„Pro joanne bangh de fiested“; jeg tør ikke afgøre, om Noten er fra det 16. Aarhundredes første Tredjedel eller lidt yngre, og kan ikke tidsfæste Personen. Et lidt yngre Navn end det nysnævnte, nemlig „Nicolaus bangius“, læses paa samme Blad.

¹⁾ Erslev: Testamenter 151. — Nyrop: Danske Gilde- og Lavsskraaer I 269, 270, 271, 344, 345.

²⁾ Saxo 762. — Knytlingasaga (Fornm. Sögur XI 376).

Psalterium til British Museum¹⁾; Margrete Skulesdatter og Hertuginde Ingeborgs Psalter ligger i Kobberstik-

¹⁾ To Fotografier af dette Haandskrift (Egerton 2652) er i Miniaturkommissionens Eje paa det kgl. Bibliotek. Følgende Noter kan maaske være til Nytte i Betragtning af, at Haandskriftet ikke udlaanes fra British Museum. Egerton Ms. 2652: Perg. 238 Bl. 170 × 109 mm. sæc. XIII. Bl. 1—6': Kalender (Bl. 5—6 lidt yngre end Bogens øvrige Bestanddele). — Bl. 7', 8, 9', 10, 11', 12, 13', 14: Billedsmykkede Blade med følgende Fremstillinger: Bebudelsen, Maria og Elisabeth, Christi Fødsel, Englen og Hyrderne; Kongernes Tilbedelse, Fremstillingen i Templet, Barnemordet i Bethlehem, Flugten til Ægypten, Kvinden i Farisæerhuset, Christi Daab, første Fristelse, anden Fristelse; tredje Fristelse, Indtoget, Fodvasken, Nadveren; Judaskysset, Pilatus vasker sine Hænder, Christus hudflettes, Christus bærer sit Kors; Christus nagles til Korset, Longinus, Nedtagelsen af Korset, Christi Legeme salves; Opstandelsen, Nedfarten til Helvede, Christus og Maria Magdalena, Christus og Thomas; Himmelfarten, Pinsedag, Engelen fører de gode opad, Engelen fører de onde nedad. — Bl. 15 begynder Psalterens Text: „Beatus vir“. Illustration: Samuel salver David; David og Goliath. Bl. 44': „Dominus illuminatio mea“. Illustration: David knæler foran et Alter, peger paa sit Øje. Bl. 63': „Dixi custodiam“. Illustration: David peger paa sin Tunge, velsignende Christus. Bl. 81': „Quid gloriaris“. Illustration: David og en fantastisk Figur med Æselhoved. Bl. 82': „Dixit insipiens“. Illustration: David og en nøgen Skikkelse med en rød Stav. Bl. 101': „Salvum me fac“. Illustration: Velsignende Christus; Jonas udspys af Hvalfisken. Bl. 124': „Exultate deo“. Illustration: David og hans Musikere. Bl. 146: „Cantate domino canticum novum“. Illustration: Musicerende Kvinder. Bl. 149: „Domine exaudi orationem“. Illustration: David knæler foran et Alter; velsignende Christus. Bl. 169: „Dixit dominus domino meo“. Illustration: Treenigheden. — Bl. 213': Canticum Isaie prophete: „Confitebor tibi domine“, og derefter de sædvanlige Cantica. Bl. 233: Litaniet. Bl. 237': „Deus cui proprium“ og derefter andre almindelige Bønner.

Foruden Initialerne til de Salmer, der indleder Psalteriets forskellige Afsnit og i den Egenskab er smykkede med Billeder, som nys er nævnt, begynder hver Salme med et stort broget Bogstav, og hvert Salmevers har et mindre Begyndelsesbogstav paa Guldgrund og dertil en „Udgang“ i Form af et

kabinetet i Berlin¹⁾; Christina Haakonsdatters Bog var engang Hellestedpræsten Peder Syvs Ejendom og er nu i det kgl. Bibliotek i København, hvor tillige det store smukke Psalterium Thott 143 fol. gemmes, som efter Konsekrationsbønnen og en Obituarnote i Kalenderen henføres til Norden, til Folkungeslægten og den sønderjydske Hertugslægt, maaske til Dronning Mechtilde, Hertug Eriks Moder og Birger Jarls Hustru²⁾.

Adelsmænds og Adelskvinders Testamenter fra det 13. og 14. Aarhundrede nævner nu og da Psalterierne. Ingerd af Regenstein giver sit større Psalterium til Franciskanerne i Roskilde; Gythæ, Hr. Skielm Bangs Datter, giver „S. Lucii kircke udi Roschiille ith psalterium, som er X march werdt“; Cecilia, Enke efter Marsk Johannes Kalf, testamenterer Prædikebrødrene i Ribe den Psalter, som hendes Mand har skænket hende; Cecilia, Sevi Joon'søn Littlæs Datter, bortgiver sit Breviar, Trugillus Olavi atter et Psalterium. Man maa tænke sig disse Psal-

Ornament, Slinger eller Fisk paa Guldgrund, saaledes at Bogen maa siges at være meget rigt prydet.

I Kalenderen mærkes $\frac{7}{11}$: „Canuti regis et martyris“ [manu secunda], $\frac{4}{3}$: „Luci pape et martyris“, $\frac{25}{6}$: „Sancti Kanuti“, $\frac{10}{7}$: „Septem fratrum, Felicis, Kanuti“, $\frac{19}{7}$: „Translatio sancte Margarete“, $\frac{20}{7}$: „Felicis confessoris et Olavi“, $\frac{25}{8}$: „Lucii pape“. Saavel i Kalenderen som i Litaniet er mange engelske Helgener. De nekrologiske Noter i Kalenderen er nu for Størstedelen ulæselige; jfr. A. W. Franks i *Archæologia* XLVI.

¹⁾ Om et andet Haandskrift i Hertuginde Ingeborgs Eje se S. Lagerbring: *Swea Rikes Historia* II 835, 837.

²⁾ Bogen synes efter Kalender og Litani at dømme gjort i et nordengelsk Augustinerhus; den frembyder megen Lighed med et Psalterium i Hunterian Museum i Glasgow. (The new palaeographical society. Facsimiles of ancient mss. Part VIII Pl. 189—191. — Young and Aitken: A catalogue of the mss. in the library of the Hunterian Museum in the university of Glasgow 169.) Ogsaa Margrete Skulesdatters Psalterium var engelsk Arbejde.

tere billedsmykkede efter Tidens Skik; det var vel sjældent, at den læge Ejer, endsige Ejerinden evnede at følge den latinske Text, men saa kunde Billederne være dem til Opbyggelse. „Quod legentibus Scriptura, hoc idiotis præstat Pictura“ (Hvad Bogen er for de lærde, er Billedet for de læge), havde Gregor den Store skrevet, og andre Kirkemænd havde gentagne Gange kaldt Billederne „libri laicorum“ (Lægfolks Bøger). Billedet var altid af stor Betydning i den katolske Andagt; vi kan minde om Rosenkransandagten, Text og Billeder til Contemplation Side om Side i den lille sentmiddelalderlige danske Bønnebog AM. 421 12mo.

Med AM. 421 12mo naar vi frem til den yngre Middelalders Bønnebøger og Tidebøger¹⁾; de bedste iblandt dem er skrevne med en fast god Haand, andre er usseligt skrevne, ganske enkelte har Billeder, hæslige Billeder; en Sammenligning med fremmede Fyrsters og rige Bogelskeres Horæ fra samme Tid er trist nok og næppe helt retfærdig; en Sammenligning med den ældre Tids Bøger herhjemme bringer stærkt Vidnesbyrd om kulturelt Forfald i vort Land.

Bønnebøger og Opbyggelsesskrifter, Romaner og Krøniker, endelig Lovene er den Litteratur, som er i Lægfolks Hænder mod Middelalderens Slutning.

¹⁾ Tidebogen, som har udviklet sig af Psalteren ved at udskyde noget af det gamle Stof og optage andet, rummer almindeligvis Kalender, Jomfru Marie Tider, den hellige Aands Tider, hellig Kors Tider, Syvsalm (de 7 Bodssalmer), Litani og forskellige Helgenbønner; Indholdet kan veksle lidt fra Bog til Bog.

Til Universitetsbibliotekets Exemplar af Chr. Pedersens Bog: Om at høre Messe (1514) er heftet en skreven Bønnebog, der begynder: „Hwo som vill hedhre alle vor herris Ihesu Christi blodzdrober — —“. Bogen er ikke benyttet i Litteraturen.

Cod. Holm A 31 tilhørte Dronning Christine og skænkedes af Christian II til Hr. Albrecht van Gochs Hustru; Haandskriftet indeholder en legendarisk Fremstilling af Christi Lidelseshistorie og Dele af en Oversættelse af „Meditationes vitæ Christi“, Læsning, som stemte vel med Dronning Christines Sind.

Kong Hans yndede Ridderromaner, at dømme efter det skæmtefulde Ordskifte mellem Otte Rud, som Huitfeldt beretter:

„Otthe, det haffuer veret merckelige Ridder, ieg finder i denne Bog, Herr Iffuent oc Herr Gaudian. Huor finder mand nu saadanne Ridder?“ „Jo wi finder dennem vel, dersom wi holt ickun saadant it Hoff, som Kong Artus holt“ ¹⁾).

Paa Kong Hans' Tid fandtes Romanlitteraturen ikke blot haandskrevet, men Bogtrykkerne var begyndt at mangfoldiggøre disse Bøger, som Folk spurgte saa ivrigt efter.

Ved Siden af Romanerne var Historiebøgerne yndede. Hr. Eggert Frille lod 1452 den plattyske Krønike AM. 29 fol. skrive, hans Slægtvaaben er malet i Bogens første Initial; Haandskriftet Gl. kgl. Saml. 819 fol., jyske Krønike i plattysk Oversættelse, skylder Erik Otteson Rosenkrantz sin Tilblivelse.

Mærkelig er Plattysken, der træder stærkt frem i vore sentmiddelalderlige Bøger. Cod. Ups. C 496, en plattysk Bønnbog, tilhørte Slægten Rosenkrantz; den plattyske Opbyggelsesbog AM. 786 4to har Jørgen Urne til Brolykke ladet skrive; AM. 73 8vo er en plattysk Andagtsbog; men har danske middelalderlige Optegnelser; Ny kgl. Saml. 45 8vo, atter en Andagtsbog, rummer latinske,

¹⁾ Huitfeldt: Danmarks Riges Krønike. Quartudgave VI 201.

danske og plattyske Bestanddele; AM. 70 8vo, som ovenfor blev nævnt, indeholder Birgittinernes „Cantus sororum“ og „Sermo angelicus“, men danske Tilføjelser viser, at Bogen har været i danske Hænder; i AM. 372 fol. findes de fem Mosebøger i tysk Oversættelse, dog Skriveren nævner sig selv som „Johannes Nicolai filius Alburgensis“¹⁾, — og Rækken af Bøger fra Middelalderens Danmark, i hvilke plattysk Text forekommer, er endnu ikke endt.

Var Bønnebøgerne Kvindernes Eje, saa var Lovbøgerne Mændenes; de findes i stort Tal, thi Reformationen bragte ikke Ødelæggelse over dem. Ejernoter forekommer tit, og kun som Exempler anføres følgende. Thott 1992 4to har Bl. 1' denne Paategning: „Thenne bogh hør her Otthe Krompen tiil och lodh then skryffwe paa Alleholm ar effter gwdz byrdh 1520. Gotth wetth ratth. Otthe Krompen rytter“. Thott 1988 4to har paa sidste Blad Indskriften: „Borgemæsteræ oc radt i Slawlsse befallede theris cæmmenær at køffwæ oc betalle thennæ logbog meth byess penninge. Oc skal hwn indlægges oc forwares i byes gømæ innen radstwen menæ indbuggere til ræt oc skæll, 1532“. Endelig finder man foran i

¹⁾ Han er den samme Johannes Nicolai, som skrev AM. 9 8vo, AM. 10 8vo og Rostgaard 6 8vo, tre smaa Lovbøger, der er ganske ens i Skrift og Udstyr. Samme Skrivernavn findes i Cod. Ups. H 123, som jeg ikke har haft Lejlighed til at stille sammen med de andre Bøger fra Johannes Nicolai's Haand. (Cod. Ups. H 123 Bl. 132: „Hic explicit statuta wibergensis edita per me scriptorem Johannem Nicolai — —“.)

Den sene Middelalders Bøger, navnlig Lovbøgerne, giver os Navnet paa et stort Antal Skrivere; vi ser dem sysselsat i Købstæderne, undertiden er det Skolemesteren, undertiden en Lægmand, der nævner sig som Borger i Byen, — Tidernes Tegn.

Lovbogen Gl. kgl. Saml. 3123 4to en hel lille borgelig Familiekrønike, skreven med middelalderlig Haand.

I adskillige andre Lande kan man kende et Klosterbibliotek ved Aar 1200, et andet ved Aar 1300, 1400, 1500; man kan følge et Kapitelbiblioteks Væxt ned gennem Tiden; man kan gøre Rede for en fyrstelig Herres Bøger i det 14. Aarhundrede, en lærd Samlers Bibliotek ved Aar 1400 eller Aar 1500; man kan ved Hjælp af et fyldigt Materiale faa Blik for de forskellige Personers eller Institutioners Interesser og Tidernes skiftende Kaar. Herhjemme er Stoffet fattigere, hvorfor Karakteristikken bliver grovere og mere almindelig, tilmed maa ethvert Forsøg paa at faa noget ud af det hullede Materiale underbygges med Kundskab om almeneuropæiske Forhold, en Fremgangsmaade, der rummer en Fare, for hvilken jeg ikke har været blind. Vi har vel nogen Viden om somme Stiftelsers og somme Mænds Bogsamlinger fra forskellige Tider, men det er umuligt at faa de enkelte Aarhundreders Særpræg frem; kun ganske groveligt kan vi skelne mellem den ældre og den yngre Tid — den ældre Tid med de store Bøger, skrevne og smykkede taalmodigt og nænsomt, rummende Læsning, som kræver Fordybelse, og saa den yngre Tid med Bøger, der præges af Fattigdom, Hastværk og Popularisering; thi den yngre Tids Bøger, som vi kender dem heroppe, er oftest hæslege af Ydre, og de indeholder ikke hele, store Værker, men mestendels smaa Traktater, Udpluk, Tavler, Huskevers, Hjælp til Skriftefædre, Skatkister for Prædikanter, alt vendt mod Yderverdenen og saare nyttigt. Mod Middelalderens Slutning bryder Hu-

manismen frem, og det er muligt, som vi ovenfor gentagne Gange har set, at følge dens Spor paa dansk Grund. Petrarcha og Æneas Sylvius, Poggio og Pico de Mirandola nævnes heroppe saavel som Laurentius Valla; endvidere fremmes Kundskab til klassisk Litteratur og til Kirkefædrene takket være Bogtrykkerkunsten; — ikke blot har vi kendt Ordet „humanitas“, men ogsaa den Ting, det benævner.

Det skal dog siges, at en saadan Karakteristik af forskellige Perioder til en vis Grad altid maa være overfladisk, thi det ny kommer saa stille. I Slesviglektorens Bogsamling staar Petrarchas moralfilosofiske Afhandlinger og Platinas Pavehistorie, Plutarchs og Herodots Værker Side om Side med „Stella clericorum“, „Lavacrum conscientiae“ og „Peniteas cito“. Fremfor alt maa vi erindre, at der var en Række Værker, som bar den kirkelige Tradition, de findes tidligt og sildigt og overalt; man har altid øst af disse Kilder, selvom man maaske har øst paa forskellig Vis; — og her naar vi frem til vort Æmnes Achilleshæl: Disse mange Bøger er Materiale af tvivlsomt Værd, fordi de kun indirekte taler om dem, der læste; vi ved ikke meget om, hvad Fortidens Mennesker søgte og fandt i Bøgerne, men Bøgerne har været deres tavse Venner, de vidner om Generationers Flid, og dette maa være nok.